Пушкин 9

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

# ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 16 (14990) ◆ 1993 чылдың январь 27, среда ◆ Солунга ат салган шагы 21.00 Садар өртээ 4 рубль.

## Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзү болур гостиницаларның номерлерин ажыглаарын чурумчудар дугайында

### ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

**Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзү болур гостиницаларның номерлерин чоңга ачы-дуза чедирери-биле холбашпаан сорулгаларга ажыглаарының хөй-хөй фактылары сөөлгү үеде демдеглеттинип келген. Гостиница номерлерин янзы-бүрү бүдүрүлгелерге арендага берип турарындан гостиница ачы-дузазының чедишпези тургустунуп, гостиница оруннарының өртээн үнезин чокка өстүреринге байдалдар тургустунуп турар.**

Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзү болур гостиницаларның номерлерин чоңга ачы-дуза чедирери-биле холбашпаан сорулгаларга ажыглаарын хоруур.

2. Тыва Республиканың Чазаа, районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргаларының даргалары:

боттарының чагыргазында гостиница ажыл-агыйларының ревизиязын бир ай хуусаада чорударын хандырар. Хамаатыларга ачы-дуза чедиреринге көрдүнген гостиница номерлериниң өскээр ажыглаарының фактыларын илередир болгаш ындыг фактыларны болдурбазының хемчеглерин алыр, күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнде гостиница номерлериниң көрдүнген сорулгазындан өскээр ажыглаар кылдыр оон мурнунда чардыгган керээлерни күш чок болдурар;

тускай шиитпирлер-биле гостиница ачы-дузазының тарифтериниң хемчээлин боттуг байдалдарга, шыңарынга болгаш чарыгдалдарынга дүүштүр эде көөр болгаш чурумчудар.

**Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы**
**К. БИЧЕЛДЕЙ.**

Кызыл хоорай.
1993 чылдың январь 15.

## Тыва Республикага хуужудулга чектерин ажыглаарының дугайында

### ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Хуужудулганың хемчээлин калбартыр, хуужудулга чектери-биле садып ап турар күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнүң хемчээлин көвүдедир болгаш республиканың чурттакчы чонунуң хуужудулганың түңнелдеринге сонуургалын күштелдирер сорулга-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Республика девискээринде хуужудуп турар бүдүрүлгелерниң акцияларын садып турар үеде бүдүрүлгениң бүрүзүнүң хуужудулга чектеринге садар акцияларының ниити түңүн доктаадып тургузар болгаш дараазында чурум-биле тодарадыр:

Россия Федерациязының өнчүзүнге хамааржыр күрүне бүдүрүлгелерин эде тургузуп хуужутканындан тургустунган акционер ниитилелдерниң аңаа акцияларының болгаш Б хевириниң чиигелделиг акцияларының ниити санының сезен хуузу болур;

Тыва Республиканың күрүне өнчүзү болур бүдүрүлгелерни эде тургузуп хуужутканындан тургустунган акционер ниитилелдериниң аңаа акцияларының болгаш Б хевириниң чиигеткен акцияларының ниити түңүнүң сезен хуузу болур;

муниципалитет бүдүрүлгелерин эде тургузуп хуужутканындан тургустунган акционер ниитилелдерниң аңаа акцияларының болгаш Б хевириниң чиигеткен акцияларының ниити түңүнүң дөртен беш хуузу болур. Улус депутаттарының чогуур Советтериниң шиитпири-биле хуужудулга чектеринге садар акцияларның санын аңаа акцияларның болгаш Б хевириниң чиигеткен акцияларының ниити санының тозан хуузунга чедир улгаттырып болур.

2. Чаңгыс аай өнчү комплекизи болур хуужудулга объектилерин, а ол ышкаш дүжүрген азы дүжүрүп турар бүдүрүлгелерниң эт-хөреңгизин азы активтерин конкурстарга, аукционнарга, инвестиция садыглаашкынынга садып турар үеде хуужудулга чектери-биле саналжылганы дараазында чурумнуг кылдыр доктаадыр:

Россия Федерациязының өнчүзүнге хамааржыр хуужудулга объектилерин садып тура, садып алыкчылар хуужудулга чектери-биле ол объектилерниң садар өртээниң сезен хуу хемчээлин төлээр;

Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнге хамааржыр объектилерин хуужудуп турар үеде садып алыкчылар хуужудулга чектери-биле ол объектилерниң садар өртээниң сезен хуу хемчээлин төлээр;

муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр объектилерин хуужудуп турар үеде садып алыкчы хуужудулга чектери-биле төлелгени ол объектилерниң садар өртээниң дөртен беш чедир хуузун болур эргелиг. Улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтериниң шиитпири-биле хуужудулга чектери-биле төлелгениң хемчээлин ол объектилерниң садар өртээниң тозан хуузунга чедир улгаттырып болур.

3. Хуужудулга үезинде тургустунган акционер ниитилелдерге ол акционер ниитилелдиң акцияларын садып турар үеде харылзаштырыкчының эргезин тыпсыр.

4. Күрүне аппаратының албан-хаакчылары, Эт-хөреңги фондузунуң болгаш эт-хөреңгини эргелеп башкарар талазы-биле комитеттерниң ажылдакчыларын киириштир, боттарының хуужудулга чектерин хамаатыларның хуужудулга чектерин мөөңнеп чыыр хуужудулганың тускай инвестиция фондуларының акцияларын садып алыр арга-биле хуужудулга объектилерин садып алырынга, а ол ышкаш күрүнениң болгаш муниципалитеттерниң чурттаар оран-сава фондузун өнчү кылдыр садып алырынга ажыглаарын доктаадыр.

5. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзү болур объектилерин хуужудуп турар үеде төлелгеге ажыглап хүлээп алган хуужудулга чектерин тускай айтышкын үнгүжеге чедир кадагалаар.

6. Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди хуужудулга чектери-биле конкурстарга садар хуужудулга объектилериниң болгаш хуужудулга чорудуунуң үезинде тургустунган, акцияларының чамдыызын хуужудулга чектери-биле садар акционер ниитилелдерниң даңзызын 1993 чылдың январь 25-ке чедир бадылаар.

7. Тыва Республиканың Эт-хөреңги фондузу тускай чек аукционнарын (чоңга бижидилгени) 1993 чылдың январь 25-тен эрттирбейн эрттирип эгелээр.

**Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы**
**К. БИЧЕЛДЕЙ.**

Кызыл хоорай.
1993 чылдың январь 13.

## Медээлер

### ОРУЛГАЗЫ ЭВЭЭШ ЭВЕС

**ТУРАН. Бии-Хемде «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агыйның тараажылары эрткен чылда агаар-бойдус шаптыктап, кандаашкын болган-даа болза, чыл түңнели-биле эвээш эвес орулгалыг болган. Ажыл-агый бир гектардан ортумаа-биле 14 центнер тараа культураларын ажаап алган.**

Тараажылар часкы болгаш чайгы үелерде айда ортумаа-биле 5—6 муң рубль авансыны ап тургаш, эки ажылдааш, чыл түңнелинде кижи бүрүзү ортумаа-биле 100—120 муң рубльди ажылдап алган. Чижээлээрге, хоочун механизатор, чолаачы Владимир Горевтиң удурткан бригаданың тараажылары 80-ден 160 муң рубль чедир орулганы ажылдап алган.

Ажыл-агыйның моон мурнунда үелерде шырак көргүзүглүг болуп келген механизаторлары Александр болгаш Анатолий Хөлдүгбейлер, Даржай Маады, бригадир Александр Цыбин болгаш өскелер-даа эрткен сезонда эки ажылдааннар.

**Ажыл-агыйның тараажылары** ам бо чылдың часкы тарылгазынга белеткенип турар болгаш үрезинни долузу-биле курлавырлап алган. А оон аңгыда 500 тонна эки шынарлыг үрезинни өске ажыл-агыйларга садарынга белеткээн.

### ТИИЛЕКЧИЛЕРНИ ИЛЕРЕТКЕН

**Тираж санының талазы-биле республикада ийиги черни ээлеп турар «Тываның аныяктары» солуннуң шаңналы дээш эрткен чылда чарлаттынган конкурстуң түңнелин жюри чоокта чаа үндүрген.**

Маңаа бирги шаңналды амгы үеде Кызылда ажылдап, чурттап турар ук солуннуң доктаамал бижикчилериниң бирээзи Хурал Чулдумнуң «Чума кежээлээнде Чумак безин дузалавас», Чөөн-Хемчиктен Болат-оол Сааяның «Чадаана АТБ-зи бодунуң чулуунда» деп чугула айтырыг көдүрген материалдары дээш оларга тус-тузунда 1500-1500 рубльди тывыскан.

Оон аңгыда, Серен-оол Чыргалга, Анай-оол Мергенге, Мөңгүн-оол Ооржакка утка-шынар талазы-биле эки бижиттинген материалдары дээш 1000-1000 рубльди тус-тузунда тывыскан.

Антонина Доңгактың, Николай Ооржактың, Игорь Иргиттиң бижээн материалдары дээш база шаңналдарны жюри тывыскан.

Ук солуннуң хоочун бижикчилериниң бирээзи Николай Күнчүнге база тускай шаңналды тывыскан.

◆

Дүүн эртен республика типографиязының тудуунга бистиң корреспондентивис чораан. Тудугнуң иштики өрээлдеринде Донмаа Бадыевич Сергектиң үжен хире ажылчынныг бригадазы монтаж ажылдарын соксаал чокка үргүлчүлевишаан. Кол корпуста хөй санныг ажылды олар кылып турар. Иштики өрээлдерде, цехтерде калбак бетоннарны быжыглап, хапалар кыдыгларында шуугайны эптеп быжыглап, кырыкы ханаларда тууйбуларны эптеп салып, кылып турар чүүлдери-ле хөй бригада болган.

Бригаданың ажылчыннары декабрь, январь айларның шалынын албаан. Ынчалза-даа оларның могаг-шылаг чок ажылдап турарын демдеглевес арга чок.

**Мурнакчы ажылчыннар Дептис-оол Маадыр биле Владимир Шырып тудуг материалдарын дүжүрүп турда, бистиң корреспондентивис Охемчик Ондар чурукка тырттырып алган.**

◆

### ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК ОН ТОСКУ СЕССИЯЗЫН ЧЫЫЛДЫРАР ДУГАЙЫНДА

### ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он тоску сессиязын 1993 чылдың февраль 9-та Кызыл хоорайга чыылдырар.

**Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы**
**К. БИЧЕЛДЕЙ.**

**Кызыл хоорай.**
**1993 чылдың январь 25.**

### ШИВИ БУДУУН ХУРАГАННАРГА

Арга-арыгларда ушкан ыяштар эндерик болгай. Ылаңгыя шиви будуу чаш хураганнарга негеттинип турар. Чүге дээрге чаш хураганнарга янзы-бүрү витаминнер черле ажыктыг. Ынчангаш «Ак-Туруг» совхозка хой оолдаашкынының эгелей бергени-биле чергелештир, чоокта чаа совхозтуң директиязы Кожай хемниң унунда ушкан шивилер будуундан ийи тонна будукту белеткээн. Ону ам-даа немей белеткээр деп турар.

**Кызыл-оол КОМБУ.**
**Чаа-Хөл район.**

### ДЕЛГЕЛГЕДЕ КИРГЕН

**НИЖНИЙ НОВГОРОД. Кызылдың 4 дугаар ортумак профтехучилищезиниң сургуулдарының кылганы кухняга салыр мебель Тывадан үнгеш, Нижний Новогородта эртип турар улуг делгелгеде чеде берген.**

Училищениң сургуулдары ыяштан чугула херек чүүлдер чазаарын моон мурнунда-ла эгелээн турган. Училищениң бөлүктериниң бирээзи чоокта чаа бүдүрүлге практиказының үезинде 78 муң рубльди ажылдап алган. Ооң чартыын сургуулдар боттары алыр.

Чазанырындан аңгыда газ болгаш электри каңнакчылары, өске-даа мергежилдерге өөренип турар аныяктар чагыглар ёзугаар ажылдарны күүседип турар.

### БЮДЖЕТ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Тыва Республиканың Чазааның оралакчы президентизи А. А. Мельников, Чазак Даргазының оралакчылары Н. Б. Дьяков, Б. С. Шырап, министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары составтыг бөлүк кежигүннери Москвадан чедип келген. Олар бо чылда республика бюджедин дугуржуп, чээли курлавырларын дилеп турар.

РФ-тиң Чазаанга баштайгы сайгарып көргени-биле Тывага көстүп, көрбээн улуг хемчээлдиг республика бюджединиң төлевилелин **—23 млрд. 39 млн. 90 муң** рубльге бадылап бергенин айтып болур. Ооң иштинде чүгле 2 млрд. 860 млн. рубль Тываның бодунуң орулгазы боор турар.

## МАЛЧЫН ӨГ-БҮЛЕНИҢ ХОМУДАЛЫ

**Өвүр районда «Ак-Чыраа» совхоз мал ажыл-агыйлыг. Оон малы черле чүгээр өзүп-ле турар чүве. Бистиң бо чагааны бижий берген ужурувус мындыг. Малчыннап эгелээ-ле чаа-ла ийи чыл чедип тур бис. Ажы-төлүвүс хөй: дөрт оолдуг бис. Оларның ужу өөренип турар. Өг-бүлевис байдалын каксы таныштырарга ындыг ийин.**

Ам ажыл-агыйже кириптээлицер. Чүге-ле чүве ийик, амыдырал-чуртталганың бергедээнинге ындыг чүве бе, даргаларывыс шуут шугул апарган. Шоолуг-даа эвес негелде кылырга, бир-ле чүве чугаалаар-дыр. Харын-даа бисти өрү көдүрүп, деткимче көргүзер туржук, шыдавас улус чүге малчыннай берген силер, үнүп алыр болгай дээр.

Амдыызында төрүүр 280 ажыг өшкү кадарып тур бис. Ам дөрт дугаар төрүүр мал бо. Өшкүден төл албас-тыр силер деп чылдың-на чемеледип келдивис. Өдээвисте чаңгыс хуна бар. Ол хөөкүй ынча өшкүге канчап четтигер чүвел? Мыя мону-даа болза, бодап көрзе. А бистер 140-160 анайларны ап турдувус. А оон артканнары хензиг, ырбыска, чудурук дег чүвелер боор чорду. Олар бичии доругуп чоруй, өлгүлеп каар тургулады. Ынчанмайн канчаар, чүү-даа чүве өйлүг боор эвеспе.

Бистер малчыннап кирериделе чаңгыс инектиг улус бис, хөй хуу малывыс-даа турбаан. Таварылга болуп, 2-3 баш четпейн баарга, дораан төлеңер дээр. Бис кайын шыдавайн баар ийик бис. Малчыннап чоруур таныш-көрүш эш-өөрден дилегилеп-ле алырдыр бис, ынчалдыр-ла негелде кылып туруп бээрге, аныяк улуска дыка берге боор чорду. Ажырбас, дөмей-ле кызып ажылдай бээр бис. Үе база көргүзе бээр ыйнаан. Шынап-ла, бодап көрүнер даан, бот-боттарывысты олбо дижип турбайн, демнежип ажылдаар болзувусса, чүү-даа чүвени шыдажып эрте бээр бис.

План күүседир дээш улуг-биче малывысты семис-шыырактап күрүнеге дужаап турарывыс чажыт эвес болгай. Оон-на хараазы ыйнаан, малывыс шоолуг өспейн тур ышкажыл. Оода-ла оларны 4-5 чыл кадаргаш, а оон соонда эвээш-бичелеп дужаап, саарып турзувусса чүл, ынчан мал бажы кудулаардан, харын өзе бээр. Мен ынчаар бодап чоруур мен.

Кадарчы кижиге ээр кончуг херек. А суурга ол кестүп келирге, зоотехник тургаш, саржаг дужаанар дээрдир. Ынча саржагны кайын тывар улус бис. Баштайгы чылдарда аныяк малчыннарга чугула херегледиң бараанарын кандыг-бир орнаш чокка сатса кандыг боор. Чок, бис амыдыралдың кызагдалынга черле тура дүшпес бис.

А оон ыңай бо кээргел чокка өзүп турар өртектерге хамаарыштыр ап турар шалынывысты дендий бодап көрээлинер. Конторада хөй дарга-бошкалар бар. Оларның ап олурар шалыны бистийинден ыракта хөй. Оларның санын кызырар үе черле келген боор. Бис ийиниң алыр акшазы чаңгыс шоодай далганга безин четпейн баар-дыр.

Мен бодаарымга, мал ажылынга бир зоотехник биле бир мал эмчизи ажырбас ийин. Акша-шалыңга-даа камналга-ла болгай.

Бистер аныяк малчыннар бис. Ынчангаш ындыг чүве ийикпе совхозтуң кол зоотехниги бисти чайладыр үнүп ап көрүнер деп турган чүве. Чеже аас-дыл кылып турар бис, малывысты ам хүлээдир боор бис...

**Насиров ЧҮСҮМАА.**
**Ирина ЧҮСҮМАА.**
**Өвүр район.**

**РЕДАКЦИЯДАН:** Аныяк өг-бүлениң хомудалынга редакцияның көдээ ажыл-агый килдизи каттыжып тур. Бир эвес Чүсүмаалар бижип турар ышкаш аныяк кижилерге деткимче, дуза көргүспейн чыткаш-ла, ажылдап шыдавас-тыр силер, үнүп алыңар деп үргүлчү-ле чаңчаттынып келир болза, кым-даа хая көрнү бээр апаар. Бир эвес ол өг-бүле малын хүлээдип берилген болза, оларны дедир эгидиптер дидим базымны «Ак-Чыраа» совхозтуң чаа зоотехниги кылыптар боор деп идегеп артывыс.

## МАЛЧЫННАРНЫҢ, СААНЧЫЛАРНЫҢ КҮЖҮ-ДҮР

### Өртектер, шалың дугайында

**Көдээ ажыл-агый килдизиниң эрткен неделяда почтазы-биле келген бо чагааны канчаарыл, парлап үндүрүптер бе, азы архивтеп каар бе деп айтырыг бистиң мурнувуска тургустунуп келген. «Чүге?» деп айтырыг дораан тургустунуп келир. Алды кижиниң адын салып-даа каан болза, долу эвес. Ат-сывы четче бижиттинмээн-дир дээш үндүрбейн баар дээрге, ында бижиттинген чүүл — көдээ ишчилерниң бөгүнгү амыдыралының чугула айтырыы-биле холбашкан боор турар. Архивке шыгжап каан чыдар хире эвес айтырыг. Ынчангаш ат-сывы долу бижиттинмээн-даа болза, бөлүк зоотехниктерниң чүнү чугаалаксааның, кандыг айтырыг оларны сагышсырадып турарын көдээ ишчилерге черле дамчыдар болза эки боор деп түңнелге келген бис. Ол чагаа бо:**

Көдээ ажыл-агый продуктуларының өртээн хостуг салыр дугайында айтырыгны деткивишаан көдээниң ишчилериниң акша-шалыңының эвээш боор турары-биле ол талазы-биле соңгаарлаттынмас кандыг хемчеглер алдының турарын билип алыксап турар бис. Мону бижий бергенивистиң чылдагааны-даа ол.

Саанчыларның саап каан белен сүдүн, кадарчыларның, малчыннарның кызыл күжүн үндүрүп тургаш, бүдүрген эъдин кажаңга чедир чиик өртек-биле садып кээрил? Оларның кызымак ажылын билир болгай бис, кыштың соогу, чайның изии шөлээ дыштаныр хүн-даа дивейн, продукцияны кылып бүдүрүп турар кижилер чогум-на олар. Оларның акша-шалыңын өстүрбейн, кымнарның өстүрерил? А ол белен сүттен, эъттен продукция бүдүрүп турар заводтарның ажылчыннарынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Оларның ажыл хүнү шактыг болгай, чылыг, чырык бажың иштинге 8 шак ажылдап каарлар. Алыр шалыны көдээниң ишчилериниң хөй. Ол продукцияны садыг черлериниң ажылдакчылары боттарының кара туразы-биле 100-150 хууга улгаттыргаш, чоңга садып турарлар. Херек кырында бир килограмм эът, сүт бүдүреринге садыг ажылдакчылары кандыг-даа (материалдыг, моральдыг-даа) чарыгдал үндүрбейн турарлар. Мындыг байдалды бодап-даа көрүнер даан. Совхозтар колхозтар боттарының бүдүрүп алганы продукциязын садары-биле район төптеринге азы найысылалга магазин ажыдып ап, боттарынга чоп быжыглап ап болбас деп. Ындыг арганы чедип алыр болза чоңга, ону садып турар совхозка-даа ажыктыг болур-дур. Оон-биле кады садыг черлериниң немеп ап турар хуузун каяа-даа доктаамал 30-40 хуудан улгаттырбас кылдыр доктаатса чүл?

Бо айтырыгларга хамаарыштыр көдээниң ажыл-ишчилери, тускай эртемниглер, совхоз директорлары база боттарының бодалын, санал-оналын солун дамчыштыр чугаалаар, бижиир болза эки-дир. Оон ыңай республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң харысалгалыг ажылдакчылары көдээ ажыл-агый продукцияларының өртек-үнезинге, шалыңга хамаарыштыр тайылбырларны, анализтиг чүүлдерни бижип эгелээр боор деп идегеп олурар бис. Көдээ ишчилер ол дугайын чугаажок сонуурган, манап турар деп чүвени утпаалыңар.

*Парлалга конференциязындан*

## ЧОННУҢ ҮНҮ ШИИТПИРЛЕКЧИ ЭРГЕЛИГ

**Эрткен пятницада 16 шакта Кызылда Парлалга бажыңынга ТР-ниң Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей парлалга конференциязын эрттирген. Аңаа республика солуннарының, Тыва ТВ-ниң болгаш радионуң журналистери база Парлалга яамызының, Парлалганың хостуун камгалаар регионалдыг инспекцияның төлээлери киришкен.**

— Силерниң-биле черле туруп алгаш чугаалажып көрейн — деп, Каадыр-оол Алексеевич ужуражылганың эгезинде ажык-чарның, информацияның чедирикчилеринге хүндүткелин ындыг янзылыг илереткен. Чугаазының эгезинде ол мындыг ужуражылга шагда-ла херек турганын дыңнаткаш, чоңга ылап-ла шын медээ-дыңнадыг четкен турарын, оон-биле чергелештир бистиң парлалгага, массалыг информацияның өске-даа чепсектеринге ханы анализтиг, кижилерни бодандыра аарак шыырак материалдарның хөй чырыттынып турарын күзээн.

Парлалга конференциязының кол темазы — Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) дугайында болган. Дээди Советтиң чапсарлашкынныг болуп эрткен 18-ки сессиязынга бо чугула айтырыгны көрүп четтикпээн болгай. Ынчангаш ам февраль эгезинде дараазындагы 19-ку ээлчег чок сессияны чыылдыргаш, Конституция төлевилелинге ону тускай тураскаадыр деп шиитпирлээниң билир бис. Аңаа оон бирги номчулгазындан хүлээп алгаш, ТР-ниң Конституциязын бүгү чоннуң сайгарылгазынче үндүрүп, Конституцияның бирги кезээниң бирги эгезин бүгү чоннуң референдумунче үндүрер дугайында шиитпир хүлээп алдынары магатчок. Бирги кезектиң бирги эгезинде Тыва Республиканың күрүне тургузуунуң дугайында чугаалап турар. Чоң бодунуң күрүнезиниң кандыг тургузуглуг болурунуң дугайында боду шиитпирлээр ужурлуг деп, Каадыр-оол Алексеевич чугаазынга онзагайлаан. Референдум дээрге аңаа бир чүве эвес, а чоннуң бодунуң эрге-чагыргазының илередиишкини-дир.

Ийет, күрүне ужур-дузалыг, улуг, нарын айтырыгларны шиитпирлеп турарынга чоң бодунуң төлээлелгелиг органы — Дээди Советти тургузуп алган-даа болза, чамдык чугула айтырыгларга, ылаңгыя конституциялыг тургузуг дугайында чоң боду доорт шиитпирлээр эргелиг.

Мурнунда бис референдум деп чүве билип чораан эвес бис, ам-на келгеш, ийи-даа референдумну эрттирдивис. Кандыг-чүү-даа бол, демократияже чүткүүшкүннүң илерели олла ыйнаан. Бир дугаар эрттирген референдумувус — ССРЭ-ниң бүдүн-бүрүн артарын дээш берген бадылаашкынывыстың бөгүн келгеш, үретүңнел чок болганы чамдыктарывыска аажок харааданчыг болган-даа болза, хөй кезиивис ол талазы-биле сеткилдиивиден кужурадып келир хире ажыг хомудал чок арткан хире. Референдум-биле ССРЭ-ниң бүдүн-бүрүн артарын шиитпирлеп алырывыска-даа, ол ам бөгүн чок, бир чыл бурунгаар тос башка чарлы берген. Ынчалза-даа ол дээш трагедия үндүрүп турар кижи-даа чок, хөй кезиивис ону төөгүнүң чайгаар болур оруу кылдыр, салым-чолдан кайнаар-даа чайлавас дээр хөөн-биле хүлээп алган. А ийи дугаар референдумнуң бистиң республикага кандыг болганын манаа сагындыргаш-даа канчаар, ону шупту билир бис. Кыдыынче бичии чардыгыптарга ындыг.

Ам чүгле Тываның иштинге, чүгле оон чонунуң бир дугаар эрттирер референдумунуң салым-чолу үстүкүлеринге дөмейлежи бербезин күзээр бис. Ынчангаш ТР-ниң Конституциязының бирги кезээниң бирги эгезинде 1.8 чүүлдерниң талазы-биле референдум болган соонда, Конституцияның эге кезээ дүрүм ёзугаар быжыглаттынар. Ол дээрге республиканың девискээр талазы-биле хажыттынмазын, оон бүдүн-бүрүн күрүне болурунуң айыыл чок чоруун боттандырарының магадылалы болур. Ол дээрге республиканың иштики херектеринче кыдыындан кымның-даа киржир эрге чогун чоннуң бодунуң шиитпирлеп тургузуп алганының бадыткалы болур.

Оон-биле чергелештир РФ-тиң Конституциязының чамдык чүүлдеринге бо чазын апрельде бүгү чоннуң референдуму болур болгай. Аңаа Россия Федерациязының девискээриниң бүдүн-бүрүн, чардынмас деп көрдүнерниң чугулазын магадылаарынче чоннуң бадылаашкыны-биле быжыг базым кылдынарының чүткүлү илереп турар. А РФ-те бодунуң бот-догуннаашкынныг эргелерин чарлаан национал-девискээр тургузугларга мындыг чүүл тааржып болур бе дээрзиниң долу бузурелин кым бериш шыдаарыл? Бо талазы-биле тодаргай харыы херек болуп турар айтырыглар амдыызында эвээш эвес.

Тыва Республиканың Конституциязынга хамаарыштыр эрттирер референдум-биле чергелештир чер дугайында айтырыгны тускайлааш, чоннуң бодалын база алыры чугула болуп турар. Бистиң дыка хөйүвүс черге хуу өнчү дугайында чугаа чоруй бээрге-ле ону аңаа-ла садар-сатпазының айтырыы-биле солуп турар. Черин бис шак бо хире чараш, сайзырангай, онзагай, байлак кылдыр бүдүрбээн болганывыста, ол садар азы сатпас деп билиишкинниң бөдүүн херексели болбас ужурлуг. Ындыг-даа болза, удуртулганың эрге-чагыргазы хамаатыларның эрге-ажыктарын хандырарынче угландыр тургустунган болганда, айтырыгның бүгү талаларын өөренип көөр апаар. Конституцияның бо төлевилели-биле Тывага черни хуужудуп болурунуң 3 хевирин ылгай көөрүнче айтырыгны көдүрер деп турар. Ол дээрге: 1) бажың чанының шөлү, 2) дача болгаш 3) гараж участоктары.

Ажыы-биле чугаалаарга амгы үеде-даа, шаг-шаандан-даа тура кижилер хуу бажыңнарын дачаларын болгаш гаражтарын, бот-боттары аразында сатчып келген. А оон-биле катай ук тудугларның турар чер участоктары база саттынып келгени ол ышкажыл? Ынчаарга ам ук черлер кырында турар тудуглары-биле катай херек кырында садыглажышкынның чүүлү кылдыр чайгаар шилчип турар болганда, ону хуу өнчүге быжыглааш, маңаа кандыг-даа ийи утказыг тайылбыр туруп кээр хире эвес, а дыңзыг, доорт хоойлужудулганы тургузары чугула болуп турар-дыр. Бажың, дача, гараж-биле катай иштинде эгээртинмес байлактарлыг үнелиг черлер саттынмайн турар деп кым долу бүзүрелдиг чугаалап шыдаарыл?

Ылаңгыя сөөлгү үеде чоокку даштыкыдан безин хамаатылар келгеш, Тываның девискээринден бажың-балгат, дача, гаражтарны хөйү-биле садып ап турар апарган, ол билдингир — шимчевес эт-хөреңгиже шилчиткен акша-төгерик кайгамчык улуг магадылаттынган капитал болур болгай. Ол бүгү-биле катай олар чер участоктарын база хуу эргезинче киир садып ап турарлары ол ышкажыл. Ийет харыы, өнчү дугайында Россия хоойлуларының үндезиннеринге кижилерниң хуу өнчү садып алырын кым-даа кызагдап болбазы база билдингир. А ынчаарга тудуглар-биле катай хуу холдарже кирип турар черлеривисти

(Төнчүзү 2-ги арында).

# ЧОННУҢ ҮНҮ ШИИТПИРЛЕКЧИ ЭРГЕЛИГ

**(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).**

канчаар бис? Ынчангаш маңаа таарыштырылганың механизми негеттинип турар, ол талазы-биле хоойлу-дүрүмге быжыглаашкын херек.

Бо айтырыг-биле холбаштыр улустуң чугаалажыры ышкаш, медальдың артыы талазы база бар. Гараж, дача, бажың участоктарын ажыы-биле хуужудулгаже кирипкеш, ооң-биле черниң кайы хамаанчок ажыглалын болдурбазын магадылаар ужурлуг бис. Ынчалза-даа маңаа «чер — левис, ону садып болбас» деп пропаганда бодунуң амгы бо үезалада шиитпирлиг ролюн ойнап алтар болза, үстүнде үш хевирге черниң хуужударының айтырыын чон деткивейн барып болур. Ынчап баар болза, база-ла биеэги хевээр гараж, дача, бажыңнар-биле катай-хаара черниң бүдүү садыглаашкыны уламчылап туруп бээр апаар ышкажыл? Мындыг байдал тургустуна бээр чүве болза, ол чүүл харын-даа үнелиг черлеривисти чидирериче дорт албадаашкын болур ийик. Ынчангаш хоойлу ёзугаар хуу өнчүге туруп болур черлерни контрольга тудуп болурунуң кандыг-бир үндезиннерин үстүнде адаан үш хевирге черлер хуужудуптарының байдалы боду чайгаар шиитпирлей бээр ийик, ол чорук харын эрге-хоойлулуг базым болур.

Бис хуу өнчүже чер одарлары, арга-арыглар, хемнерлер, хову-шөлдер, тайгаласкылдар кире бээрин канчап-даа болдурбас бис. Ынчалза-даа черге бодунуң күжү-биле материалдыг кежиктерин бүдүрер күзелдиг кижилерге черни үр хуусаалыг арендага (ачыжаа) хөлезиледип болуруң Үндезин Хоойлуда көрүп турар, ол дугайында мурнуку ажылдап кылдынган хоойлуларда база көрдүнген. Ынчап кээрге кижилерниң төрээн черинге хостуг ажылдаарынга кызагдаашкын кылдынмайн турар. Ынчалза-даа хоойлунуң бо чүүлдерин чамдык акционерлиг чер ээлекчилери ооп эртип болур дыдык кылдыр көрүп алгаш, боттарының эргелерин улгаттыра бээриниң айыылы база бар. Шак ындыг чер ээлекчилери хоойлужудулганың черниң назыны-биле салгал дамчыштыр ээлеп болур дээн кезээнге сылдап алгаш, чижээ, Тожуда Ногаан-Хөл дээн ышкаш черлерни боттарының хуу эргезинче кирип алган дижик. Ынчан ук хөлге эштир хамаанчок, ооң чанынче чагдаары безин коргунчуг апаар. Ынчангаш мындыг чүүлдерни болдурбазы-биле ТР-ниң чер дугайында хоойлузун база эде ажылдаары негеттинип турар.

Үндезин Хоойлунуң бирги кезээнге хуу эдилелге туруп болур чер участоктарының данзызын быжыглап каары дээрге, ону кайы-бир кижиниң азы хуу организацияның, күрүне албан черниң калбартыр эргезин чок болдурары-дыр. Ынчангаш-ла бо айтырыгны бүгү чоннуң референдумунче үндүргеш, хоойлужудуп быжыглаарының ужур-уткасы мында. Чон боду шиитпирлеп каан таварылгада, ону кым-даа өскертип болбас, чүгле референдумнуң күжү-биле ол өскертиинип болур. Ол дээрге чоннуң күзели-биле черниң камгалалын хандырары-дыр.

Ийет, төөгүвүстүң бир трагедиязы болган чүве — 1944 чылда чоннуң аңаа хамаарыштыр үзел-бодалының бот-илередишкининиң барымдаага албайн, салым-чолдуг, төөгүлүг шилчикишкинни чүгле ТАРН ТК-ның болгаш конституциязы эргези чок турган Биче Хуралдың шиитпирлеп каапканы болур. Хоойлу ёзугаар ук айтырыг талазы-биле чоннуң референдумун эрттирер ужурлуг турган, ынчалза-даа ынчан оон изин-чылды безин турбаан-на болгай. Бир солун чүве — ТАР үезиниң Конституциязын кым-даа солуваан, херек кырында ол күштүг болуп турары ол ышкажыл. Бо бүгү айтырыгларны катап шиитпирлээр дээр болза, ынчангы Улуг Хуралды чыылдырар апаар, а ол канчап-даа болдунмас, төөгүнүң бажын дедир ээлдир соп эккеп шыдаар харывыс чок дээрзи билдингир. Ынчангаш-ла төөгү талазы-биле харын-даа солун, элдеп-чиктиг чүүлге таварышканывыс ол-дур, ынчаарга ол бүгү бөгүн бистерге улуг кичээндириг болгаш өөредиглиг кичээл болурундан өске, кандыг-даа дедир эглиишкинниг өскерилге кылдынып шыдавас болгай.

Ынчангаш чоннуң референдумунуң ужур-уткасы ол хире улуг-дур. Бистер РСФСР-ниң составынче кандыг-бир девискээрниң кезээ эвес, а бот-тускайлаң күрүне кылдыр кирген бис. Ынчангаш бо байдал Россияның эрге-чагыргаларының үстүкү эшелонунда бодунуң изин арттырбайн барбаан болгаш, бистиң үнүвүстү дыңнаарының талазы-биле элээн уткуштур базымнар чоруттунуп турар. Ындыг болганда бистер ол эргелеривисти хандыр медерел билгеш, амыдыралывыска угаанныг ажыглаар ужурлуг бис.

Оон соонда К. А. Бичелдей Россия Федерациязында Тыва Республиканың туружунга болгаш ролюнга база тыва-российжи харылзааларга доктааган. Ол ышкаш ДС-тиң Даргазы эрткен чылын ат салганывыс Федеративтиг керээге бодунуң хамаарылгазын илередип чугаалаан. Ону бодунуң үезинде Дугуржулга хевиринге ат салыпкан-даа болза ажырбас, харын-даа чогумчалыг турган. А ам келгеш ук Керээ-биле бистиң хамаатыларывыстың эргелеринге кызагдалдыг байдалдар тургустунуп турарын шуут-ла эскербейн баар харык чок. Бир эвес ук Керээни РФ-тиң чаа Конституциязының кезээ кылдыр кириптер болза, ооң соонда ону өскертири көңгүс болдунмас. Ынчангаш бо талазы-биле айтырыгны ДС-те тургузуп турар мен деп, К. А. Бичелдей чугаазын түңнеп төндүрген.

Дараазында сонуургап турар айтырыгларын журналистер салганнар. Парлалганың хостуун камгалаар регионалдыг инспекцияның даргазы С. А. Баир: эрткен чылдың октябрь 17-де РФ-тиң Дээди Соведи «Культура дугайында хоойлужудулганың үндезиннерин» хүлээп алган. Өске чурттарда культура дугайында хоойлужудулга биле Конституцияның чартыы хүлээп алдынган деп санаттынар болгай. Ынчаарга бо Үндезиннерде 1946 чылдың Каттышкан Нациялар Организациязының хүлээп алганы «Кижиниң эргелериниң Декларациязының» чүүлдери хөйү-биле ажыглаттынган. Ында кижилерниң эрге-ажыктарынга кызагдалдыг чүүлдер эндере. Ук Үндезиннерде хуу өнчү дугайында база чугаалаан, ол ёзугаар культура албан черлери хуужудулгага кирер апаар. Шак мындыг чедимче чок чүүлдерлиг хоойлуну Россияның депутаттары канчап хүлээп ап турарларыл? Ындыг таарымча чок хоойлуну канчап күүседир улус бис? Ынчангаш бистиң республикага культура талазы-биле тускай хоойлу турар бе?

«Силерниң культура дугайында сагыш човаашкыныңарны билип тур мен» — деп, Каадыр-оол Алексеевич айтырыгга харыылап тура, чугаалаан. Тус черлерниң культуразы федералдыг органнарның эргезинче бердинмейн турар, ол дээрге тус черде чурттап турар чоннарның өнчү байлаа болур. А «Культура дугайында хоойлужудулганың Үндезиннери» дээрге чүгле үндезиннер, азы өскээр чугаалаарга, ол төптүг сүмелери хевирлиг хүлээп көрдүнүп турар. Мында чамдык сула, хостуг салдынган чүүлдер эрте бергени дээш дүвүрээн херээ чок хире. Бодувустуң ындыг хоойлувусту дөмей-ле чоорту тургузар апаар бис.

«Центр Азии» солуннуң редактору Н. М. Антуфьева Тываның чонунуң референдумунче кандыг айтырыглар кирерил база ТР-ниң Конституциязын кажан хүлээп алырыл деп сонуургаан.

Референдумнуң айтырыының бижимел хевирлээшкининиң ам болур сессияга чугаалажырын база Конституцияны бо чылдың сентябрь бетинде хүлээп алырын К. А. Бичелдей чугаалаан.

Тыва радионуң корреспондентизи М. К. Ондарның айтырыы күрүне дылы — тыва дыл дугайында болган.

«Кижи бүрүзү бодунуң дылынга информация алыр эргелиг»—деп, Каадыр-оол Алексеевич онзагайлаан. Тыва дыл күрүне дылы-ла дээш, ооң техниктиг хандырылгазын боттандырбайн чыда, ол чорук биле өске дылдыг хамаатыларның эргелерин кызагдап шыдавас бис. Бүгү информацияны каяа-даа синхроннуг очулга-биле чорудуп шыдаар кылдыр материалдыг байдалдарны тургузуп албаан шаавыста, ону улуг айтырыг кылдыр тудары бодувуска эпчок.

Черниң ажыглалынга хамаарыштыр, тус чер бот-башкарылгазын таарыштырылгазының дугайында, телээ черлериниң дугайында— журналистерниң сонуургаан айтырыгларының долу эвес данзызы мындыг.

Сөөлүнде «Чогум черле кандыг күрүнени тургузуп турар улус бис?» — деп дорт айтырыг салдынган.

«Бо дээрге харыызы чок айтырыг-дыр» — деп, Дээди Советтиң Даргазы хүлүмзүрүг-биле харыылаан. Кайы-даа күрүне бодунуң социал тургузуун идеологтуг билиишкиннер-биле холбавайн турар. Кол чүве — капиталистиг, социалистиг деп ылгаарында эвес, а экономиктиг харылзааларның кол хевирлериниң дээштиинде. Өскээр чугаалаарга, ук экономиктиг харылзаалар-биле чоннуң амыдырал деңнели бедик болуру, демократия — чоннуң эрге-чагырганының улуг болуру бирги черге ниң ролюн ойнаар. Кандыг күрүнеге кижи тодуг-догаа, эрге-ажыктыг, эки камгалалдыг чурттаар болдур, ооң бүгү чүве хамааржыр, а арткан ы — маргылдаа үндүрерниң чүүлү эвес-тир деп, Каадыр-оол Алексеевич айтырыгларга харыыларны түңнээн.

Шынап-ла, бистиң бөгүнгү бичии чедиишкиннеривис, частырыгларывыс, чүткүүшкүннеривис Америка ышкаш сайзыраңгай, бай күрүнени түңнелинде барып тургузуп экелзе, ам бисче дыка шаптыктап турар хөй-ле кевин-херек чок чүүлдерниң алызында келдя чогун үе көргүзе бээр. Келир салгалдарывыска чурттаарынга эптиг, таарымчалыг тургузугну чаа Конституциявыска үндезилеп тургаш, эге чадазын тургузуп берзивисее, чырык черге хилис чурттаваанывыстың херечизи болур ийик.

**Надежда ЭРГЕП.**

### КОЖА ОЛУРА, АЖЫЫ-БИЛЕ ЧУГААЛАЖЫЫЛЫ

# ХУУЖУДУЛГА: Улуг-Хемде байдал кандыгыл?

**Улуг-Хемниң муниципалитет өнчү-хөреңгизин хуужударының кожуун программазын 1992 чылдың март айда хүлээп алган турган. Удавас бир чыл болур бо программаның күүселдези кандыгыл? Улуг-Хем кожууннуң муниципалитет өнчү-хөреңгизин башкарар комитединиң даргазы Дудак Хунаевич Ооржак-биле бистиң корреспондентивис Юрий ДАРБААНЫҢ интервьюзун парлаар-дыр бис.**

**— Дудак Хунаевич, муниципалитет өнчү-хөреңгизин хуужударының талазы-биле кожуун программаларын хүлээп алган турган болгай силер. Программаларның күүселдезиниң дугайында чугаалажыр бетинде, оон кол-кол сорулгаларын таныштырыптар силер бе?**

— Россияның күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлге черлерин хуужударының айтырыгларының талазы-биле күрүне программазы хүлээп алдынган соонда бистиң кожууннуң ындыг программазын ажылдап кылгаш, эрткен чылдың март 10-да хүлээп алган чүве. Ол программа ёзугаар чамдык ажылдар чоруттунуп эгелээн турган. А июль айда Россияның күрүне программазынга чаартылгалар кирген соонда бис база бодувустуң программавыска өскерилгелер киирер ужурга таварышкан бис. Кожуун Совединге бадылаан программа ёзугаар Улуг-Хем кожууннуң муниципалитет бүдүрүлгелеринден дараазында черлерни бир дугаарында хуужудары көрдүнген турган. Ол дээрге, бирээде, амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелели-дир, ийи дугаарында, Шагаан-Арыгның саржаг заводу, үште, үлетпүр комбинады болгаш кожуун девискээринде тудар хуусаазы узамдыккан азы доостунмаан тудуглар-дыр.

Ол ышкаш муниципалитет бүдүрүлге черлерин хуужудары-биле кады кожууннуң чурттакчы чонунуң бажыңнарын хуужударының программазын база хүлээп алган турган. Программа ёзугаар Шагаан-Арыг хоорайның 2117 квартираларының 200-үн, бүдүрүлге, албан черлериниң бажыңнарының 374-үн, совхозтарның өнчүзүнге хамааржыр 650 бажыңны 1992 чылдың дургузунда хуужудар ужурлуг турган чүве.

Ам кылдынган ажылдарга улаштыр доктаап тайн: бо хүннерге чедир хуужуттунган черлериниң баштайгызынга кожууннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелин хамаарыштырар. Коллективтиң кежигүннери 433 муң 450 рубльге чоорту шуут садып алырының аренда керээзин чарганнар. Олар Россияның «Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлге черлерин хуужударының дугайында» Хоойлуда болгаш Программада көрдүнгениниң ёзугаар хуужудулганың шак мындыг хевирин шилип алганнары ол-дур. Коллективтиң 63 кежигүнү бо хүннерде үзе санзыжыр деп бодап турарлар.

**— Эрткен чылын күзүн алганы ваучерлерин коллектив кежигүннери боттарының ажылдап турары бо бүдүрүлге чериниң хуужудулгазынга киириштирер деп турар бе?**

— Ийе, бо амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң кежигүннери хуужудулгага боттарының алган чектерин киириштирерин ге белеткеп турар. Район Совединиң шиитпири ёзугаар бүдүрүлге чериниң өртээниң 90 хуузун хуужудулга чектери-биле төлеп болур.

**— Хуужудулганы кылып турда, коллективке шупту чүве ындыг-ла кончуг амыр эвес болган боор аа? Азы бергелер турган бе дээрим ол-дур ийин.**

— Коллектив хуужудулгаже дыка берге байдалга келгеш кирген. Чүге дизе рынокче шилчилге эгелээрге, оларга моон соңгаар ол хевээр амыдырап-чурттаары болдунмас апарган. Чылыг, электри өртээ төлептер акша безин чок арткан улус чүве. Бир эвес ажылга хамаарылганы, ооң чорудулгазын өскертпес болза, бүдүрүлге эргелелиниң ынчаар ажылдаары болдунмас деп чүве билдине берген. Ол үеде хуужудулга дугайында чугааларның төпке үнүп эгелээн үези турган. Коллектив кежигүннери хуужудулгаже киреринче үр-ле диттигип чадап турган, эрткен чылдың чүгле декабрь айда белеткел ажылдарын доосту. А херек кырында коллектив хуужудулганы сентябрь айда-ла доозар ужурлуг турган.

Саржаг заводунга акционер ниитилел тургузарын шиитпирледивис...

**— Солуннарга бо заводту конкурска киириштиргеш, садар деп чарлаалдар номчаан мен. Чүге хеп-хенертен шиитпириңер өскерли бергени ол?**

— Шын, баштай конкурс аргазы-биле садарын өөренип көрүп турган бис. Ынчалза-даа совхозтарның сонуургалын өөренип көргеш, кожууннуң бүгү совхозтарынга заводтуң ээлери болур арганы бээри-биле акционер ниитилел кылдыр чаартырын шиитпирледивис. Совхозтар заводтуң кол хандырыкчызы болгай.

Бо хүннерде ында 21 кижи ажылдап турар, заводтуң өртээ 1 млн. 290 муң рубль.

**— Дудак Хунаевич, район бюджединче хуужудулгадан кайы хире акша киргенил?**

— 53 муң рубль кирди. Хоойлуда көрдүнген үлежилге хуулары кылдывыс. Бир эвес 1993 чылдың баштайгы ийи айларында бистиң баш бурунгаар санап көргенивис ёзугаар алыр болза, 2 млн. 300 муң рубль ам кирер. Шупту чүве коллективтерниң (үлетпүр комбинады, суурларда амыдырал хандырылга пункттары, Шагаан-Арыгда доостунмаан бир тудуг) кереэзе көрдүнгени хуужудулга негелделерин күүседириинден хамааржыр, а ында кайы үеге чедир чеже акша төлээрин көрүп каан бис.

**— Чуртталга бажыңнарын хуужудар ажылдың байдалы кандыгыл?**

— Шагаан-Арыг хоорайда чуртталга бажыңнарын хуужудар тускай агентство багай эвес ажылдаан. 200 бажыңны эрткен чылын хуужудулгаже киирер ужурлуг тургаш, ону 432 чедирген улус-тур. 170 муң 300 рубльди хоорай бюджединче киргеннер.

Бо айтырыгның күүселдезин чугаалап тургаш, совхозтарның бүдүрүлгелериниң бажыңнарын хуужудуп турарының арай озалдап чорup турарын айтып каайн. Бүдүрүлгелер 40, совхозтар 81 бажыңнарын хуужуткан.

**— Акшаның хөй эвезин бодаарга, дыка хөй бажыңнарны халас бергени ол бе?**

— Бажыңнарның 86 хуузу халас хуужуттунган, а чүгле 34 бажыңның артык шөлүн саткан.

**— Бүдүрүлге черлерин аукцион, конкурс аргазы-биле садып-саарарга, аңаа киржир күзелдиг улустуң саны кожуунга хөй болур-дур бе, Дудак Хунаевич?**

— Берге айтырыгларның бирээзи ол болур чүве-дир. Конкурс кылыр дээрге адаанажыкчылар чок болур. Түңнелинде бүдүрүлге чериниң ажылдакчылары бодунуң ажылдап турар черин садып алса-даа, күрүне талазындан көрдүнген чиигелделерни ажыглап шыдавайн баар. Ол дээрге бүдүрүлге чериниң өртээниң 30 хуу чиигээри, 3 чыл иштинде үзүктеп төлээр аргазы-дыр.

**— Солуңга интервью бергениңер дээш четтирдим...**

## КЫШТАГЛААШКЫН:
### *сүт-бараан фермаларында*

# ДҮВҮРЕНЧИГ БАЙДАЛДАН УШТУНАР

**Барыын-Хемчик район чагыргазының коллегия хуралынга районнуң ажыл-агыйларында, сүт-бараан фермаларында кыштаглаашкынның эртип турарының байдалын сайгарып чугаалажып көрген. Аңаа совхозтар директорлары, сүт-бараан фермаларының эргелекчилери дыңнадыглар кылган.**

Эрткен чылдың декабрь 10-да болган коллегия хуралынга районда мал кыштаглаашкынының чорууп турарының дугайында айтырыгны чугаалажып тура, сүт-бараан фермаларында четпес ажылдарны база айыткан турган. Ооң соонда Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак кожуунга чоруп тургаш, чамдык сүт-бараан фермаларынга барып, ында бар четпестерни айладыры-биле бодунуң саналдыг-оналын берген. Бир ай хире үе иштинде чамдык хемчеглер алдынза-даа, фермаларда байдал ындыг-ла экиживээн, сүт саалдазының хемчээли өспээн, кажаалар ишти соок, саар инектерниң чемгерилгези эки чорутпайн турар. Районнуң кол ажыл-агыйы эргелелиниң болгаш совхозтарның тускай эртемниглери фермаларга ховар барып турары канчап-даа таарышпас, оларның талазындан практиктиг дуза эвээш боор турар. Шак мындыг чүүлдерден, байдалдан эрткен чылын сүт-бараан фермаларының бүдүрүлге көргүзүглери хөлчок куду болган, 1992 чылда сүт бүдүрериниң планын район 54 хуу күүседип, ону 1991 чыл-биле деңнээрге, 554 тоннаны эвээшти бүдүрген боор турар. Эрткен чылдың эгезинде тургааны-биле деңнээрге, бо чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, саар инектиң саны 245 башка кызырылган. Чижээ, Бижиктиг-Хая, Сүт-Кажаа, Алаак фермаларында саар инектерниң саны хөй кызырылган. Сүт бүдүрерин Сүт-Кажаа, Ыйгылак, Алаак фермалары кудулаткан.

Район 100 баш төрүүр сүткүр инектен болгаш хунажыннардан 32 бызаа камгалап алган. «Барлык» совхоз төрүүр чүс инектен 23, «Дөң-Терезин» 18, «Хемчик» — 27 бызааны камгалап алган. Сүт-бараан фермаларында тарып боозадылга чорудар пункттарның ажылын негелдеге дүүштүр организаставаан. Эрткен чылдың дөрткү кварталында фермаларда 45 инек төрээн, а «Дөң-Терезин» совхозта чүгле чаңгыс инек оолдаан.

Сүт-бараан фермаларында белүүн мал чеми хээндектээр цехтер ажылдавайн турарындан, сигенин, саваны бүдүнге каап берип турар. «Хемчик» совхозтуң фермазында кажаа иштинде саар инектер чылыг суг ишпейн турар, мал чеми каап бээр оңгачаларының чамдызы үрелик. Сүт-Кажаа фермазында одаар чүүл үргүлчү үстүп турарындан, кажаалар ишти соок, одалга системалары эргижирээн. Мал чеми сөөртүр техника үрелген, ынчангаш инектерниң чемгерилгези багай организастап турарының бир чылдагааны ында. Күш-ажылды организастаары четпес чамдык специалистерниң, ферма ажылчыннарының харысалгазы чавызаан. Шак мындыг байдалдан ниити ажыл хөгжүп чадап турар. Оон-биле кады «Дөң-Терезин» совхозта чаа инек кажаазының одалга системазын септеп шыдавайн, ынчангаш инектер эрги кажаада. Фермада бо хүннерде чаңгыс-даа инек сагбайн турар.

Ниитизи-биле районнуң сүт-бараан фермаларында сүт саалдазы дыка кудулаан. Бо талазы-биле байдал элээн дүвүренчиг апарган, ону ынчангаш коллегия хуралынга көрген ужуру-даа ол болган. Мындыг байдалдан уштунар арга-биле фермаларны ам эде организастап, чаа хемчеглерни ажылдап кылыры эрежок апарган. Бо бүгүнү хуралга сайгарып чугаалажып көргеш, тускай доктаалды, план-хемчеглерин хүлээп алган. Бо чылын фермаларга хунажын инектерни немей садып алыр, кажааларны, дериг-херекселдерин бедүүнү-биле чаарты кылыр, кижилерниң харысалгазын бедидер, өөредиг дээш чижектиг хемчеглерни чорударын ында көрген. Сүт-бараан фермалары-биле дөрт харылзаа тудуп, практиктиг дуза чедиреринге «Тыва даг-чүгү» комбинатты, Кызыл-Мажалыктың эъд комбинадын, септелге-техниктиг бүдүрүлге черин тус-тус фермаларга быжыглаан.

Кыштаглаашкынны чедимишкиниг эрттирер, сүт саалдазын көвүдедир дээш немелде хемчеглерни ап, ферма эргелекчилеринге тускай эртемниг кадрларны шилип ажылдадырын совхозтар директорларынга коллегия хуралы хүлээткен.

**Хөнг-оол МОНГУШ.**
**Барыын-Хемчик район.**

# ЧЕРИВИСКЕ ЭЭ БОЛУУЛ

**Амгы Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозунуң девискээри мээң төрүттүнген, өскен черим ол. Оон бээр ам чеден бир чыл эрти. 1939 чылдан бээр Кызылга турумчуй бергенимден, төрүттүнген черимге ында-хаая чеде бээр мен. Мынча чылдар эртсе-даа, чер-чуртумнуң, чонумнуң амыдыралының ынчаардагы байдалы амга чедир карактарымга көстүп чоруур.**

Соолгу чылдарда «Мурнакчыга» чеде бергеш, Шуй-Барлык белдирин, Манчүректи, Алдыы, Үстүү Ак-Хемнерни, өске-даа девискээрлерни эргип кааптар мен. Ынчалза-жок... мээң сагыш-сеткилим өөрүвес, сактырымга, чер бүрүзү хоозурап, ээнзиреп, черликший берген ышкаш кылдыр көстүр-дүр. Биеэги ышкаш чер болганың шыва ала берген, мал-маган-даа чок, дүндүүнден ыш бурт дээр өглер-даа көзүлбес. Кышкы үеде чеде бээринге, кыштаглап турган черлер ээнзирээн, хөй кезииниң орун-сорбулары арткылаан болур.

Чээрби чылдарда чүгле Манчүрекке 15 хире, Алдыы Ак-Хемге 10 хире кыштаг турган. Кыштаг бүрүзүнге 3-4 өглер турган чүве. Ам оларның хөй кезии ээн, кажаа-хораазы безин чок, кыштаг чер дээрзин кара өлектерден, өртен, чагылардан билип ап болур. Бо кыштагларның ээлери өгбелеривис база көзүлбестээн, бүгү-ле чүве өскүссүрээн, ээнзирээн. Чүгле Алдыы Ак-Хемде Сарыг-Доңгак Өлчүр-оол пенсиялап алгаш, ада-иезиниң чуртунда, кыштаанда мал-маган азырап чурттап чор. Ол дээрге боттарынга-даа, чонунга-даа ажыктыг амыдырал-дыр.

Бай-шыырак кылдыр мал-маганын өстүрүп алган кижилерни «феодалдар», «ангы дайзыннары» кылдыр үнелеп турган үени база утпаан мен. Ындыг кижилерниң артыкшылдыг мал-маганын дилеп алгаш малдап, боттарының ышкаш ажыглап чораан араттарны сөөлүнде «хөлечиктер» деп-даа турган. Херек кырында демги «байлар» дээрге бууяныг кижилер ышкажыл. Революция сөөлүнде оларның мал-маганын хавырып, политиктиг эргезин казып, шөлүп-даа турганын көрүп пат болган мен. Оон сөөлзүреди оларның хөй кезии «чоннуң дайзыннары» «контрлар» кылдыр буруудаттырып, кара-бажыңнарга, лагерьлерге өлгүлээннер.

Амгы үеде кандыг-даа ажыл-үүле бүдүрери, арат ажыл-агыйларга ажылдаары хостуг, чүгле күзел-чүткүл херек апарганы кымга-даа өөрүшкү болбас арга чок. Ээнзирей бергилээн мээстеривисти, шаттарывысты, хемнеривис уннарын аныяк-өскелчүге ээлеп ажыл, амыдыралың чаартпайн турарыл? Чүгле совхозтар, арат ажыл-агыйларынче көрүп алгаш орар болза, мал бажы өзер туржук, улам сыгаар дээрзин көрүп тур бис.

Мен чүгле «Мурнакчының» девискээриниң дугайында чугаалавайн тур мен, өске районнарывыстың девискээрин алыр болза база өскүссүрээн, ээнзирээн черлер каракка көскү болгай. Республикавыстың чонунуң саны-биле чурт-девискээривисти деңнээр болза, кайгамчык делгем, байлак, дүжүттүг чурттуг бис. Хомудалчыг-ла чүве, ону угаан-сарыылдыг ажыглап шыдавайн турарывыс-тыр. Ам харын не черивисти садар деп-даа чугаа боор турар. Ол дээрге, төрээн ада-иезин садар дээни-биле дөмей аажылаашкын-дыр. Бурган-на өршээ, не черже холуңар сукпаңар.

Кандыг-ла-бир ийи хире аныяк өг-бүле хөй эвес черден боттарынга быжыглап алгаш, аңаа картошка, капуста тарып, бора-кодан (кролик) азыраза, чаңгыс чыл дургузунда безин орулгазы кайы хире деп бодаар силер?! Чаңгыс кыс бора-коданның бээр эъди, кежи инектиинден үшчок элбек дээрзин амыдырал бадыткаан болгай. Оон кадында бора-кодан өстүрери аар-берге эвес, чем далдавас, магалыг амытан. Оон эъди, кежи онзагай. Ынчангаш аныяк өг-бүлелерге бора-кодан өстүрүп азыраарын сүмелексээр ийик мен. Ангор өшкүлер база оон дудак чок.

Аъш-чем аймаа элбек боор болза, хырын тодуг, кадыкшыырак, өөрүшкүлүг амыдырал ол болдур ийин. Аъш-чем ховар, чедишпес болза... Ону чугаалап-даа херээ бар бе!

**Михаил ШУР-ООЛ.**
**Кызыл хоорай.**

### *Кижи—бойдустуң төлү*

# ҮЕЛЕРНИ ДЕҢНЕП ОЛУРА...

Солун, сеткүүлдең бойдус камгалалының дугайында чүүлдер номчааш, болумнуң чаш чылдарымны бо-ла сактып келир мен. А кажан бөгүнгү байдалды он-он чылдар бурунгаар үеге деңнептеримге, чүрек саргып аарый бээр. Шынап-ла, шаандагы үе-биле бистиң бо хүннеривисти канчап деңнээр боор!

Бичии тургаш, Ак-Туругнуң Кезек-Терек деп черинде улуг эвес хемден бо-ла балыктай бээр мен. Ынчан оларның хөйү аажок чүве болбазыкпе, өөр-өөр болу берген суг дүвүнде тавар чорууртар. А өлүректер, аңгырлар, койгуннар, эликтер кижиге бо-ла таваржыр чүве.

Кезек-Теректиң дааның кырынга үнүп келгеш көөрге, шөлдерде хараганнар дестеринде ак-ак бөрттер эвес, а койгуннар-дыр ийин.

Ак-Туруг суурнуң хүн үнер чүгүнде арга-арыг дыка шыргай кылдыр үнген турду. Ам ында байдал өске арыг өттүр Чаш-Тал сүт-бараан фермазы көстүп турар. Ынча деп бижиптеримге, ол арганың кайы хире шаарарып калганың билип олур боор силер. Маңаа дириг амытаннар эвес, бис боттарывыс буруулуг бис. Серемчилел чок болганывыстан, ону өрттедип алдывыс.

Кым-даа частырыгны кылыр. Бир эвес билбейн кылыпкан болза, өршээп болгай. Ынчалза-даа чамдык улус билип тура, бойдусту камнавас, төтчеглээр боор чүве-дир.

Бо кыска чүүлге тапталып калган айтырыгны катаптап турарым чадавас, ынчалза-даа өөренип, шиитпирлеп чадашкан айтырыгывысты катап-катап чугаалажырывыска, ында багай чүве чок деп бодаар мен.

**Бүрбү ЯНЧАТ.**
**Ак-Туруг суур.**

### *Эрге-чагырга айтырыглары*

# КАЙЫЗЫ КҮШТҮГ ИРГИ?

Кожуун даргаларынга кирерде, понедельник санында хүлээп алыышкынынга бижидип кирери чаңчыл болган чүве. Эң ылангыя райкүүскомнуң эрги структуразы турда, хүлээп алыышкынны күүском даргазының оралакчызы чорудар. Чамдык хүннерде аңаа кирер дээн кижилерниң саны 20-30 чеде бээр. Чоннуң кол-ла айтырыглары: чурттаар оран-сава, ясли-сад, машина-техника садып алыр дугайында.

Эрткен чылдың октябрь айда бир понедельник хүнүнде район чагыргазынга чорук аайы-биле кире бээримге, хүлээп алыр өрээлде хөй-ле ашактар чыглы берген турлар. Мени көрүп кааш, арга-сүме айтырары ол чүве ийикпе, азы мен моон мурнунда ниити кылдыскe ажылдап тургаш, үргүлчү хүлээп алыышкыннар эрттирип турган кижи боорумга ынчаары ол ийикпе, мендэ-ле келдилер.

— Мынча хөй «ашактар» чыглып алган чүнү канчап турарыңар ол?—деп айтырдым.

Оон-моон чугаалап-ла турлар: акша-шалың, пенсия үнмес, тыртар таакпы чок...

Бирээзи тургаш: «Чогум бис мындыг айтырыгны билип чадап тур бис. Совет болгаш чагырыкчы деп кандыг эрге-дужаалдар чүвел? Бис бо даргаларның кайызынга кирерививиске, айтырыгларны дүрген шиитпирлеп бээр ирги?»—деп бо.

Олар мурнунда ол талазы-биле маргыжып турган болдулар. —Бистер бодаарывыска, чагырыкчы кижи эң-не улуг дужаалдыг ышкаш-тыр. Черле ынчаш кожуунга чаңгыс улуг чагырыкчы турар ужурлуг эвесле, ынчангаш `адын безин «чагырыкчы» дээн-дир. Совет даргазы чогум чүнү харыылаар боор чүвел? Чамдыктар Совет даргазының эрге-дужаалы улуг дээр-дир. Ынчангаш ол даргага айтырыг тургузарга, дүрген, дорт харыылаптар дээр чорду. Мында кым ийик мон, ол ашак пенсиязын ап чадап кааш, ол даргага кирерге, саазынга чөпшээрел бижип берген, оон ап алган дээр чорду—деп айтырып, чугаалажып турдулар.

Мен оларның айтырыынга огулуг-ла харыы берип шыдаваан мен. Шынап-ла, ол ийи даргa ажыл-чорудулгазын та канчаар хуваажып алган чүве. Мен бодаарымга, Совет дээрге Советтер ажылын харыылавышаан, үстүнден «айтыышкын» бээр орган, а бирээзи күүсекчи орган болур ышкаш.

Мындыг ужу-бажы билдинмес айтырыгларның соонда кым, кайы даргага кирерин тодарадып чадап кааш, «ашактар» мындыг түңнелге келгеннер: «Понедельник азы хүлээп алыышкын хүннеринде ийи даргa келээ олуруп алгаш, хүлээп алыр болза эки-дир. Азы чок-ла болза, районга чаңгыс чагырыкчы ажылдыы холга алзын, район Совединиң эрге-хүлээлгезин чагырыкчыга бээр болза эки-дир».

Ашактарның бодалы, сүмези, шынап-ла, уткалыг болду бе, силер чүү деп бодап тур силер?

**Саидан ТАНОВ.**
**Тес-Хем район.**

**РЕДАКЦИЯДАН: Үстүнде билдинмес айтырыгларга хамаарыштыр Дээди Советтиң ажылдакчылары болгаш чер-черлерде эрге-чагырга ажылдакчылары материалдардан бижиир боор деп идегедивис.**

# УЛУГ НАЗЫЛЫГ КИЖИ

Мөңгүн-Тайга районнуң Мөген-Бүрен сумузунуң девискээринде эр хиндиктиг кижилерден эң улуг назылыг кижи Успун Кудажыевич Иргит болуп турар. Ол ам 80 харлыг.

Успун Кудажыевич колхоз-даа, совхоз-даа турар үеден бээр пенсиялап үнгүже чедир хой кадарып чораан. Ол төрээн совхозунуң мурнакчы хойжузунга санадып, чылдың-на кызымак ажылдап келген. Оон хар-назыны улгаткан-даа болза, адак-бышкаа ам-даа чиик, сергек. Ынчангаш-ла ындыг ыйнаан, хой кыргылдазы эгелей бээрге, кыргылда пунктузунга кыргыкчыларның хол качызын чанып, чидидип бээр чаңчылдыг.

Мөген-Бүрен суурнуң чурттакчылары — улуг-даа улус, аныяктар-даа бо кырганны аажок хүндүлээр, оон сүме, чагыг алыксаарлар. Хүндүлүг кырган уругларының ажы-төлүнге аажок ынак. Ынчангаш кыжын боорга, оон Кызыл-Хая суурже чоруй баарының чылдагааны ында. Ол хире улуг назылай берзе-даа, Успун Кудажыевичиниң аарып-эржый бердим деп чораанын кижи черле дыңнавас. Кара Дагаа чылында кадыкшылыңар ол хевээр артсын деп күзеп тур бис, хүндүлүг Успун Кудажыевич!

**Успун-Доржу ИРГИТ.**
**Мөңгүн-Тайга район.**

# «ТЫВА ТУДУГ» 30 ХАРЛААН

ТРЕСТ
ТУВИНСТРОЙ
30 ЛЕТ
1963 1993

Эрткен неделяда «Тыва тудуг» акционер ниитилел (мурнунда трест деп адап турган) бодунуң тургустунганындан бээр 30 чыл оюн демдеглеп эрттирген. Чогум тудугжуларның бо организациязы 1944 чылда тургустунган. Ынчан чаа-ла тургустунган каш-ла тудугжу чылда дөңгүп-ле 240 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алыр турган. Амгы үе-биле алыр болза, чаңгыс тудуг эргелелиниң шаа безин четпес трест турган-дыр ийин. Ол үеде трест Тыва Арат Республиканың Үлетпүр болгаш тудуг министерствозунуң составынга кирип турган. Трестиң баштайгы эргелекчизи — Юрий Филиппович Горский.

Чаа тургустунган трестиң тудугжулары албан черлериниң бажыңнарын, школалар, чуртталга бажыңнары тудуп турган. Ол үеде техника деп чүве бар эвес, бүгү ажылдарны хол-биле кылыр. Партия обкомунуң, № 2 школаның бажыңнарын, Р. Зорге, Кочетов, Кузнецов кудумчуларында чуртталга бажыңнарын ынчан бо трестиң тудугжулары туткан.

Бо чылдарның иштинде трест организастыг тургузуг талазы-биле канчаар-даа өскерлип келгенин чугаалап каары артык эвес боор. Трест тургаш, девискээр-тудуг каттыжыышкыны-даа бооп турган. Ам тудуг талазы-биле акционер ниитилел апарган. 1945 чылдан эгелеп РСФСР-ниң Хамааты тудуг министерствозунуң составынга база кирген. Ооң кылбас-ла ажылы чок турган. Тудугну туткаш, ооң сантехниктиг болгаш электри-техниктиг ажылдарын база боттары кылыр. Ажылды чүгле хол-биле кылыр турганындан тудугнуң шынары база эки турган.

Трест деп адап-даа турган болза, чаңгыс тудуг эргелелиниң ажылын кылып турганы-биле ооң ёзулуг тургустунган чылын 1963 чылдың январь деп санап турар. Бо үеден бээр трестиң материал-техниктиг баазазы өзүп, тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли улгаткан. Ынчангаш тургустунганының 30 чылын бо чылдың январьда демдеглеп эрттиргени ол. Бот-тускайлаң ажылдап турган үүрмек тудуг организациялары, оларның техниктиг чепсеглениишкининиң аргажогу, амгы үениң тудуг материалдарын болгаш дериг-херекселдерин ажыглаптар аргазы чогу капитал тудугнуң хемчээлин өстүреринге шаптыктап турганы чугаажок. Ынчангаш Тываның үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин улам ыңай дүрген хөгжүдеринге, чоннуң чаагай чоруун бедидеринге, оларның амыдырал болгаш культура амыдырал байдалын экижидеринге делгем перспективалар негеттинип келген. Ону барымдаалааш, 1963 чылдың январьдан эгелеп «Тыва тудуг» трести тургускан. «Кызыл тудуг», «Көдээ тудуг», «Тыва кобальт», «Тыва даг-дүгү» тудуг эргелелдери, а ол ышкаш автобааза, механизация болгаш шеверлел ажылдары чорудар эргелелдер ооң составынга кирген.

Капитал тудугнуң үндезин экижидилгези тыва чоннуң амыдыралынга үндезин чаартылгаларны боттандырып чорударынга, улуг-улуг үлетпүр төптерин тургузарынга кол звено болган дизе, частырыг болбас. Ол республиканың бүдүрүкчү күштерин хөгжүдеринге улуг идигни берген. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1967 чылдың сентябрь 25-те хүлээп алган «Бүдүрүкчү күштерни хөгжүдеринге Тыва АССР-ге дузалаар хемчеглер дугайында» доктаалы «Тыва тудуг» трестиң бут кырынга туруп келиринге улуг рольду ойнаан. Трестиң күчүзүн дүрген хөгжүдери, Кызыл хоорайга чылда-ла 80 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлү бүдүрер улуг панельден бажың тудар заводту тудары ол доктаалда көрдүнген.

1965 — 1975 чылдарда республикага капитал тудуг бедик темпилиг хөгжүп турган. «Тыва тудуг» трестиң тудугжулары «Тыва даг-дүгү» комбинаттың даг-дүтү болбаазырадыр комбинадының бирги ээлчээн туткаш, ажыглалга кирген. Ол 1964 чыл. Тываның өңнүг металлургиязының баштайгызы «Тыва кобальт» комбинат 1970 чылда ажыглалга кирген. Кызылдың тудуг кезектери кылыр комбинады база-ла ол үеде туттунган. Чогум-на ынчангаш 1975 чылдан бээр «Тыва тудуг» трест республиканың экономиказын хөгжүдеринге кол тудуг организациязы болу берген. 1968 чылга чедир тудуг тудар талазы-биле «Тыва тудуг» трест Тывага кара чаңгыс трест бооп турган.

Бо чылдардан эгелеп трест бистиң республикада улуг тудуг шөлү болу берген дизе база-ла частырыг турбас. Трестиң тудуг эргелелдери күш-шыдал талазы-биле база өскен. Бедик мергежилдиг тудугжу ажылчыннарның саны база өскен. Тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли база улгаткан. Трестиң тудугжулары чылда-ла 18,5 миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылып турар болу берген. Эрткен 30 чылдарже хая көрнүп көөр болзувусса, трестиң тудугжуларының бүдүрген үүлези улуг. Бо үениң дургузунда Элегес-Аксында керамиктиг материалдар заводун, Сукпак суурда көдээ ажыл-агый комплекизин, Кызылдың сүт болгаш хлеб заводтарын, Кызыл хоорайда эмнелге комплекизин, Новосибирскиниң машина тудар заводунуң Кызылда филиалын, Чаа Шагаан-Арыг хоорайны, Советтер бажыңын, хөгжүм-шии театрын, Парлалга бажыңын, Кызыл хоорайда баштайгы тос каът бажыңнарны база-ла бо трестиң тудугжулары туткан. Дыка хөй чуртталга бажыңнарын база-ла трестиң тудугжулары туткан.

«Тыва тудуг» трестиң 30 чыл ою-биле чергелештир республикага тудуг ажылын хөгжүдеринге төлептиг үлүг-хуузун киирип келген бистиң кайгамчык тудугжуларывысты борта адап каары база артык эвес боор. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн киирип келген эң дээре дээн 137 тудугжу орденнер болгаш медальдар-биле шаңнаткан. 25 кижи Тыва Республиканың алдарлыг тудугжузу аттың эдилекчилери. Борис Алёхин, Нина Доңгак, Павел Чербаков ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Күрүне шаңналының лауреаттары болган. Ам бистиң аравыста чок Калдар-оол Хертекович Дапзырын Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры чорду.

Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының дыка хөй күрүне болгаш хөй-нитти ажылдакчылары боттарының күш-ажылчы базымын база-ла «Тыва тудуг» трестен эгелээн. Чижээ, трестиң экономизи, 81 дугаар тудуг эргелелиниң план килдизиниң начальниги чораан Валерий Болай-оолович Салчак ам Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, республиканың экономика министри болу берген. 81 дугаар тудуг эргелелиниң мастеринге, прорабынга ажылдап чораан Сергей Күжүгетович Шойгу ам Россия Федерациязының Чазаанда Онза байдал болгаш хамааты камгалалының талазы-биле комитет даргазы, генерал-майор. Трестен амыдыралче оруун тыпкан өске-даа кижилерни борта адап болур.

Бо чылын тудугжуларның мурнунда шиитпирлээр ужурлуг кончуг нарын сорулгалар туруп турарын акционер ниитилелдиң тудугжулары эки билип турар. Бо чылдың үшкү болгаш дөрткү кварталдарында Элегес-Аксынга 345 олуттуг школаны, Кызыл хоорайга аптеканы, суг дамчыдылгазының үшкү ээлчээн, чылда 3 муң тонна макарон кылыглары бүдүрер цехти, типографияны, арыглал дерилделерин болгаш чуртталга бажыңнарын тудар сорулга тудугжуларның мурнунда туруп турар. Ынчангаш тудугжулар бот-идепкейи бедик, тура-соруктуг ажылдаар ужурлуг. Рынок харылзааларының бо берге үезинде шак ынчаар ажылдавас болза, амыдырап-чурттаары берге деп чүвени акционер ниитилелдиң тудугжулары эки билип турар.

**Манай-оол ОЮН.**

ТРЕСТ
ТУВИНСТРОЙ
30
1963 1993

**ЧУРУКТАРДА:** «Тыва тудуг» акционер ниитилелдиң 30 чыл оюнга тураскааткан хуралга ниитилелдиң чиңгине директору М. А. Кыргыстың илеткел кылып турары; «Хүреш» агитбригаданың бот-тывынгыр артистери солун программалыг концертти тудугжуларга бараалгаткан.

**Лазо МОНГУШТУҢ фотолары.**

---

# ПРОФЭВИЛЕЛДЕР. Олар херек бе?

Бистиң чуртувус берге болгаш дүвүреңниг үени чурттап эртип турар. Эде тургустунуушкуннуң чамдык үелери мурнундагы турган чүүлдерни үреп каапса-даа, келир үеже идегелдиг, бүзүрелдиг чон артып калган. А ол эки үе кажан эглип келирин кым-даа билбес. Ынчалзажок үрегдээриниң мурнунда эки боданып көөрү чугула турган-дыр ийин. Ооң-биле чергелештир профэвилелдерниң дугайында айтырыг база тургустунуп келген. А профэвилелдер дээрге эрги структурадан арткан кара чаңгыс хөй-нитти организациязы, күш-ажылдың кижилериниң эрге-ажыы дээш чүгле ол шиитпирлиг хөделип шыдаар.

Ынчалза-даа күш-ажылчы чамдык коллективтерге мындыг айтырыгны бо-ла дыңнап болур: ажылчыннарга, албан-хаакчыларга профэвилел организациязы херек бе? Кадык камгалалдың ажылдакчыларынга ол айтырыг база чиндии-биле тургустунуп турар болгаш бир эвес күш-ажылчы коллективте профэвилел организациязын дүжүрүп каап тар болза, кандыг бергелер аңаа тургустунуп келирил дээрзин маңаа чугаалаары негеттинип келген. Кол-кол адырлар аайы-биле (агитация чокка) көөрге мындыг: чижээлээрге, **күш-ажыл камгалалының талазы-биле** — профорганизация чокта ажыл төлевиринге хыналда чок болур, хөреңгиниң хевири хамаанчокка бот-орулга-чарылгалыг организацияларга күрүнениң тургусканы эң эвээш шалың хемчээлинге дүүштүр шалың тургузарынга контроль чок болур. А шалың төлевири, немелде төлевирлер күш-ажылчы коллективтиң өмүнээзинден ажыл берикчизи-биле керээ чарар профэвилел организациязының чарган керээзинде быжыглаттынар болгаш Россия Федерациязының «Коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар дугайында» Хоойлузунуң 20 болгаш 13 чүүлдеринге үндезилеттинген турар. Кадык камгалал албан черлеринге ол дээрге чаңгыс аай тариф четкизин кииреринге, шалыңны тодарадырынга контроль-дур. Адырның профэвилели-биле дугуржулганы барымдаалааш, ажылдың кадыкшылга хоралыы дээш немелде төлевирни төлээриниң талазы-биле документилерни тургузар болгаш хүлээп алыр дээрзин хоойлужудулгада айтып турар. Ол дугайын КЗоТ-туң 226 чүүлүнде-даа, РФ-тиң Президентизиниң айтышкынында-даа бижээн.

Профкомнуң болгаш администрацияның дугурушканы ёзугаар чыл түңнелин барымдаалап шаңнал акшаларын бээрин бадылаар (КЗоТ-туң 83, 84 чүүлү). Ажылының хемчээлин эде көөрүн администрация чүгле профкомнуң чөпшээрели-биле кылыр ужурлуг (КЗоТ-туң 103 чүүлү).

Кол адырларның бирээзи — **ажыл болгаш дыштанылга үези.** Профэвилел организациязының болгаш администрацияның шиитпири ёзугаар беш хүннүг азы алды хүннүг ажыл неделязын тургузар (КЗоТ-туң 46 чүүлү). Профком-биле дугурушканын ёзугаар администрация ээлчеглер, дежурныйлаашкыннар графигин бадылаар. Ажылдан эрттир ажылдаарын, дыштаныр хүннерде ажылдаарын чүгле профкомнуң чөпшээрели-биле боттандырар (КЗоТ-туң 54, 63 чүүлү). Ол чурумну өнчүнүң хевири ылгал чокка бүгү бүдүрүлгелерге, албан черлеринге тургускан болгаш ындыг чүүлдерни болдурбазы-биле хүлээп алган. Бо байдалдарда кадык камгалал адырының ажылдакчылары чамдык онзагай талаларлыг, чүге дээрге ында үзүктел турбас ажылдар бар болгай (чыттырып эмнээри, дүрген дуза чедирер албан болгаш өске-даа). Бо таварылгаларда дыштаныр хүннерде ажылдааны дээш шын төлелге кылырын профкомнар чедип алыр ужурлуг.

Чамдык ажылдарда турарларга хүнде чем бээриниң талазы-биле айтырыгларны профком биле администрация дугуржуп алыр апаар-дыр. (КЗоТ-туң 57 чүүлү). Шөлээлер ээлчээн, ол ышкаш ажылчынның чөпшээрели-биле ооң шөлээзин келир чылче шилчидерин тодарадыр апаар (КЗоТ-туң 73, 74 чүүлү).

Күш-ажылчы керээ талазы-биле чамдык чөрүлдээлиг айтырыглар бо-ла тургустунуп келгилээр, ынчан кол-ла чүүл — профэвилел комитединиң ылаптыг шиитпиринде. Ажылчынны ажылга хүлээп алырының шенелде үезин профкомнуң чөпшээрелин ёзугаар 6 ай чедир узадып болур (КЗоТ-туң 22 чүүлү).

Штат кызырылдазынга таварыштырып, администрацияның күзели-биле ажылдан үндүрер, эрге-дужаалынга дүүшпес, кадыкшылының байдалы дээш, түр үеде ажылдаар шиңээн ышкынганындан 4 ай чедир ажылга келбээни дээш ажылдан үндүрерин чүгле профкомнуң чөпшээрели-биле чорудар. Ол ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның эрге-ажыын камгалап турарының база бир тодаргай херечизи-дир. Профэвилел кежигүнү эвес кижини, азы ында профэвилел организациязы чок болза, ажылдан үндүрерде чөпшээрел турбас болгай. Кандыг-даа өске хөй-нитти организация эвес, а чүгле профком администрацияның күзели-биле ажылчынны ажылдан үндүрерин удурланыр эргелиг болуп турар.

Ажылчынның дилээн ёзугаар азы бодунуң инициативазы-биле бүдүрүлгениң, организацияның профкому ажылчынның азы албан-хаакчының эргезин камгалаары-биле судче билдирип болур (КЗоТ-туң 210 чүүлү). Бүдүрүлгеде, организацияда өске кандыг-бир органда ындыг эрге чок.

Профэвилелдер **социал айтырыглар талазы-биле** дыка улуг эргелерлиг. Бүдүрүлгелерде, организацияда профэвилел организациязы чок болза, социал камгалал талазы-биле пособие хандырылгазының хоойлужудулгазын үрээринге чедирер чыгы. Профкомнарның эргелериниң дугайында саавырның 2 чүүлүнге үндезилээш, түр үеде ажылдаар шиңээн ышкынганы дээш пособиени профком азы социал камгалал талазы-биле комиссия тургузар болгай. А профком чок болза, пособие төлээриниң дугайында шиитпирни кым-даа хүлээп албас, ынчангаш ол организация пособие төлээр талазы-биле юридиктиг эргези чок.

Профэвилел организациязын чок кылып болурунуң бир чылдагааныңга мындыг чүүлдү бодап турарлар: социал камгалал фондузунуң бюджединче шилчидилгелер профэвилелдерге ажыктыг болуп турар, а бир эвес профэвилелдерни дүжүрүп каапса, ол акшалар күш-ажылчы коллективтерге артып каар болгай. Ол заажок улуг частырыг-дыр. Социал камгалал дадывырын (шалың фондузунче 37 хуу) профэвилелдер эвес, а Россия Федерациязының Дээди Соведи тургузуп турар болгаш ону шилчидерин социал камгалал фондузунуң дугайында Дүрүмнү ёзугаар профорганизация бар-даа, чок-даа таварылгада шуут албан дээрзи билдингир. Социал камгалалдың акша-төгериинден арткаы профэвилелдер санаторий-курорт албанын болгаш уругларның дыштанылга лагерьлерин хөгжүдеринче угландырып турар.

Амгы хоойлужудулга ёзугаар бүгү хевириниң бүдүрүлгелеринде, албан черлеринде ажылчыннарның чеменилгезинге, аргыжарынга, шөлээлээринге, санаторий-курорт путевкаларын садып алырынга чиңгелделерни киирип болур. Ол чиңгелделерни коллективтиң хуралынга бадылаар болгаш күш-ажылчы дугуржулгага киирер. Бо ажылды профком чорудар. Бо дүрүмнер болза орулгалыг ажылдап турар бүдүрүлгелерге хамааржыр. Бюджеттен хандыртынар организацияларның профэвилел органнары ындыг ажылды база чорудар болгаш акшаландырып турар черниң администрациязынга негелделерни киирер апаар.

Бүдүрүлгени хуужуткан соонда профэвилел организациязының ажы бар бе деп айтырыг база тургустунуп келир. Аңаа харыы чүгле чаңгыс: чүгле херек эвес, а оларның харысалгазы улам улгадыр. Россия Федерациязының күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының дугайында Хоойлузунуң 26-гы чүүлүнде мынча дээн: «Хуужудулгага чедир үеде чардынган күш-ажылчы дугуржулгада ынчаар көрдүнген болза, бүдүрүлге-биле күш-ажылчы хамаарылгалар ол хевээр артып каар». А бир эвес керээ чок болза, азы ол дугайын ында айытпаан болза — хуужудулга соонда алды айдан орай эвес хуусаада күш-ажылчы коллектив-биле чаа коллективтиг керээни чарарын хуужуттунган бүдүрүлгениң удуртукчузунга хоойлу хүлээндирип турар.

Бүдүрүлгеге, албан черинге профэвилел организациязын чок кылырының эрге-хоойлу талазы-биле үндезилели чок дээрзин айтып каары чугула. Партияларның болгаш массалыг хөй-нитти шимчээшкиннерниң ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында РФ-тиң Президентизиниң 1991 чылдың июль 20-деги Чарлыынга дайныр, аңаа сылдагалар чорук тар шуут шын эвес. Ол-ла Чарлык профэвилелдерниң ажыл-чорудулгазын хоруурун айытпайн турар. А профэвилелдерниң ажыл-чорудулгазын хандырарын көрүп турар документилер бар: 1991 чылдың октябрь 16-да РФ-тиң Президентизиниң рынок экономиказынче шилчилгениң үезинде профессионал эвилелдерниң эргелерин хандырар дугайында Чарлыы аңаа хамааржыр.

Ынчалзажок чамдык бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчулары профэвилел организацияларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында айтырыгны күш-ажылчы коллективтерниң мурнунга тургуза бээрге, олар чөпшээрежип турар чүүлдер база бар. Оон кол чылдагааны — удуртукчуларның шалыңга хөй акшаны ап турарында. А оларның ажылчыннары олардан он-он катап эвээш шалыңны ап турарлар болгай-ла. Бо таварылгада ол удуртукчулар боттарының эрге-дужаалын ажыглап, профэвилелдерниң ажылынче холгаарлаашкынны кылып турар-дыр.

Профэвилел организациязының ажыл-чорудулгазын соксадыры дээрге-ле ажылчы чоннуң эрге-ажыын камгалаар талазы-биле хоойлу ёзугаар эргелерлиг кара чаңгыс организацияның ажылын соксадыр дээни ол. Профэвилелдерни дүжүргеш, ажылчыннарны болгаш албан-хаакчыларны хыналда чок чагырып башкарар эргени алыры ажыл берикчилери бодап турар. Бо чорук кадык камгалалдың албан черлеринге база хамааржыры чугаажок.

Республиканың кадык камгалалының хөй-хөй удуртукчулары профэвилелдерни боттарының адааннажыкчылары кылдыр эвес, а дузалакчылары кылдыр көрүп турарын демдеглээри өөрүнчүг. Оларга республика эмнелгезиниң кол эмчизи А. Д. Ооржак, кадык камгалал черлериниң Барыын-Хемчикте каттыжышкынының кол эмчизи С. С. Ондар, халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң кол эмчизи В. А. Дорофеев, Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының акционер каттыжышкынының чиңгине директору В. Д. Тавберидзе болгаш оон-даа хөй эштерни хамаарыштырып болур.

Профэвилел кежигүннери чүнү ап турар бис деп айтырыгны эмнелге ажылдакчылары салып турар болгаш боттары-ла аңаа харыыны берип турарлар: чүгле кежигүн дадывыры төлеп турар бис. А оларның халас консультациялары болгаш юридиктиг дузаны ап турары (кандыг-даа консультация бүрүзү 150 рубльден кулулавас болгай), херек апарганда материалдыг дуза, уруглар лагеринче баарынга путевканың өртээниң 50 хуузун төлээри оларга билдинмейн турар бе?

**Кежигүн дадывыры кайнаар барып турарыл?** Ол акша-хөреңги албан черлеринге, организацияларга каттышкаш, материалдыг деткимче фондузу, амыдыралынга чединместерге, пенсионерлерге, эвээш кежигүннерлиг профорганизацияларга фондулар тургузарынга, культура-массалыг, спортчу хемчеглерни эрттиреринге, профэвилел активиниң өөредилгезинге ажыглаттынып турар. Каттышкан профэвилел оон-даа улуг ажылды чорудуп, социал камгалалды боттандырар. Бистиң кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилели кежигүннериниң идепкейлиг ажылының дузазы-биле эрткен чылда шалыңның 3 катап улгадырын чедип алган. Шалыңның чаңгыс аай тариф четкизи хүлээп алдынган, күш-ажылдың хоралыг байдалдарында немелде төлевирни доктааткан.

Чүгле профэвилелдер каттыжышкыннары хоойлу саналдаар эргелерлиг. Адырның профэвилел ажылдакчылары чер-черде профорганизацияларның деткиишкини-биле ажылдап тургаш, РФ-тиң «Хамаатыларның кадыкшылын камгалаарының дугайында» Хоойлузунга кадык камгалалдың эмнелге болгаш фармацевтика ажылдакчыларының эргелерин болгаш сонуургалдарын камгалаарының дугайында чүүлдү киирерин чедип алган. «Кадык камгалал ажылдакчыларының социал камгалалының дугайында» Чарлыктың төлевилели белеткеттинген. Бо-ла бүгүнү чүгле күштүг профэвилел турда, демниг профэвилел кежигүннери турда чедип ап болур. Бо чүүлдерни өөренип көргеш, силерге профэвилелдер херек-тир бе, азы херек чок бе дээрзин бодуңар бодап көрүңер даан.

Евгений **ЧЕРНОГРИВОВ.**
Кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң даргазы.

---

*Школа амыдыралы*

# ҮЕЗИ КЕЛГЕН

**Бо чылын № 11 «Шын» солунга үнген «Чогаадыкчы башкы деп кымыл?» деп башкы Корода Оюннуң чүүлүнде оон көдүрген айтырыын кончуг-ла чүүлдүгзүнүп, ол талазы-биле бодалывыс чаңгыс-тыр дээрзин айтыксаан ийик мен.**

Башкы деп кымыл? Ол кандыг болуруул?

Башкы дээрге чүгле кичээл эрттирип каары эвес-тир. Башкы кижиниң ниитилелге туружу, ооң ролю кончуг улуг. Садик назылыглардан кижизидилгени эгелевишаан, «А» деп үжүктү айтып берип, нитти билигни болгаш амыдыралда бүгү-ле чараш чүүлдерни өөредир, билиндирер, кижизидер, амыдыралдың делгем оруунче эртем-билиглиг кижилерни: эмчини, тудугжуну, дарганы, журналисти-даа база-ла башкы үдеп, аъткарып, эртем-билигни оларга тайылбырлап, өөредип чоруур. Башкы — хүндүткелдиг болгаш чоргаар ат. Бистиң чуртувуста башкыларның армиязы улуг. Ында ортумак-даа, дээди-даа тускай эртемниг башкылар хөй. Оларның аразында алдарлыы, алдар чогу-даа бар.

Башкы кижи дээрге өскелерге үлегер-чижектиг, өөредикчи болгаш кижизидикчи шынарлары-биле онзагай, бүгү талазы-биле сайзыраңгай, бодунуң уран талантызы-биле шуптузунга бир дески кижи-дир. Азы дорту-биле чугаалаарга, башкы кижи спортчу, чурукчу, баянист, артист, чогаалчы, журналист, удуртукчу-даа боор шынарларлыг болуру-дур. Чаңгыс сөс-биле, башкы кижиниң сонуургалы делгем, хандыкшылы хөй талалыг, бодалдары солун, чогаадыкчы болгаш ханы болур ужурлуг. Бо шынарларга немей угаанның каасталгазы — чаагай биче сеткил, бөдүүн, кижизиг чорук база турар. Бо дээрге мораль талазы-биле чараш чоруктуң кол негелдези-дир. Бо бүгү дээрге кижиниң талантызы-дыр. Талант дээрге 99 хуузу төккен дер, а чүгле чаңгыс хуузу кижиниң салым-чаяанныы-дыр деп К. Маркс бижээн. Ындыг болганда амыдыралга бедикти кызыл күш, кара дер, чүткүлдүг болгаш чогаадыкчы ёзу-биле чедип аар.

Бо чылдан эгелеп акша-шалың чаңгыс аай тариф сетказынче шилчээн соонда, разрядтар аайы-биле төлевир эгелээн. Разряд улгаткан тудум — шалың улуг, чогаадыкчы чорук — разрядтың өзеринге идиг-дир. Башкыны чогаадыкчы дээри чөп, чүге дизе кол ажылындан аңгыда, ооң хөй-нитти, кижизидикчи ажылы улуг. Көрүп чоруурга, башкыларның аразында кандыг-даа талантылыг, бүгү талазы-биле сайзыраңгай, онзагай шынарлыг кижилер бар. Олар чон аразында ажылдап бодунуң чогаадыкчы, кижизидикчи шынарын ак сеткилдии-биле кылып чоруурлар, оларга үнелелди берип, тускай аттарны, категорияны тыпсыр үези келген дээрзин, бодум башкы кижи болганымда, К. Оюннуң көдүрген айтырыын бүрүнү-биле деткип тур мен.

**Раиса ОНДАР.**

# ЫРЫ КИЧЭЭЛИН КӨВҮДЕДИР

Школага өөреникчилерге ханы билиг бээриниден аңгыда, оларның сеткил-сагыжы байлак, аажы-чаңы чараш кижилер кылдыр өзеринче сагыш салыр болза эки. Аңаа ыры кичээлдери онза салдарлыг. Эге класстарда ол кичээл кончуг эвээш. Чамдык школаларда музыка башкызы чогундан, кичээл дургузунда аңгаа-ла ырладып каар. Ындыг кичээл өөреникчилерге аажок чалгаараңчыг болур. Мен дыка үр үениң дургузунда башкылап ажылдааш, эскерип келдим. Бичии уругларның ырлаары кандыг-даа артистерден дудак чок болур чорду. Ынчангаш тускай хөгжүм херекселдиг ыры кичээлдери школаларга эргежок чугула. Өөреникчилерни аңаа-ла ырладып турбайн, аялга номчууруңга өөредир болза эки. Бир эвес нота номчуп, бижип өөренип алза, салым-чаяанныг өөреникчилер бичиизинден-не аялганы чогаадып, ырлап эгелей бээр. Улус мурнунга ырлап өөренип алыры өөреникчиниң арны чазык, чаны чараш болурунга улуг салдарлыг.

**Константин КОМБУ.**
**Каа-Хем район.**

# ЧУҢГУДАН КЫЛГАН БОЛЗА

Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозтуң төвү Амдайгынга суурда бичии уруглар Чаа чылда ойнап хөглээр дээрге, школа болгаш суур төвүнде чуңгулаар чер чок болган. Чылдың-на бо дугайында школа, суму-даа чери кандыг-даа хемчег албайн келген. Бичии уруглар ойнаар чуңгужугаш кылып шыдавас чөгенчиг-дир бис.

Бистиң суурда ажы-төлүвүс тайгыр-даа эвес, бир кудук чанында шаанда «комсомол, партия» үезинде кылган чуңгу аттыг, маңзалар-биле кылган, үрелип бузулган чуңгужугашта чуңгулап турарлар. Чуңгудан аңгыда, өске-даа уруглар ойнаар чүүлдерден кылза. Чижек-биле чагы бажыңга дээрбектен кылгаш, уруглар долганып ойнаар чайганыыштан кылза кандыг боор. Ынчангаш оода ам болур Шагаа үезинде азы 1994 чылда бистиң даргаларывыс ол айтырыгны сактып кээр ирги бе деп бодаар кижи-дир мен.

**Найгын-оол ДАМДЫН.**

*Культура болгаш рынок*

# ЧЫДА ӨЛҮР ЧЫЛАН ЭВЕС...

**Рынокче шилчилге үезинде республиканың хөгжүм-шии театры, күрүне филармониязы, көдээ культура бажыңнары болгаш культура ажылдакчылары чааскаанзыргай артып каар бе, азы бергедээшкиннер турза-даа, амыдырап-чурттай бээр бе? Бир эвес чогаадыкчы, тывынгыр, ажылгыр, чүреккир, тура-соруккур чорук турар болза, культура, оюн-тоглаа, уран чүүл, кино, шии концерт көргүзүглери кажан-даа чоннуң амыдыралындан чарылбас ужурлуг.**

Культура деп сөс кижилерниң мээ-медерелинде, мөзү-шынарында, аажы-чаңында, сеткил-сагыжының дүвүрелинде, хууда амыдыралында доннажып калган. Кандыг-даа чон, кандыг-даа күрүне культура чок чурттап шыдавас. Шынап-ла, культура болгаш уран чүүл рынок шилчилгезиниң негелделерин арта базып шыдаваан. Олар бүдүрүлге черлери дег, рынок негелдезин ёзугаар ажылдап шыдавас-даа болза, реформа ооң боостаазындан сегирип алган. Чогумна моон ужун Россия Федерациязының Чазаа эрткен чылдың апрель 22-де **«Экономика реформаларының үезинде культура болгаш уран чүүлдү деткиир талазы-биле күрүне хемчеглериниң дугайында»** доктаалды хүлээп алган болгай. Ол доктаалды амыдыралга боттандырар сорулга-биле культура болгаш уран чүүл албан черлерин Тываның Чазаа акшаландырган. Ол ышкаш Культура министерствозу бо чылын кылза чогуур ажылдарының программазын база ажылдап кылган.

— Дагаа чылында **«Салгал», «Улусчу уран чүүл болгаш ус-тывыш», Националдар арызының культура талазы-биле кады ажылдажылгазы»** деп программаларны ажылдап кылдывыс. Оларны күүседиринге таарымчалыг бааза тургустунган. Оон ынай эрткен чылдың октябрьда Тываның Чазаа культура амыдыралынга хамаарыштыр доктаалды база хүлээп алган болгай. Ол доктаал ёзугаар көдээ культура бажыңнары, клубтар, библиотекалар Культура министерствозунуң балансызынче кирген. Моон мурнунда көдээ черлерде культура одаглары ук ажыл-агыйларның балансызынга турган болгаш ядараарының кырынга келген. Ол черлер септелге чок, оттулар чүүлдер-биле чедир хандыртынмайн, чаа тудуглар немешпейн, культура ажылдакчылары эвээш шалыннарлыг турган дээрзи чажыт эвес.

Амгы үеде районнарда культура албан черлерин хүлээп алыр тускай комиссиялар ажылдап турар. Культура килдистери ажыл-агыйларның балансызынга турган культура бажыңнарын, клубтарны, библиотекаларны оларның кышка белеткелин, одалга системаларын хынап тургаш хүлээп ап турар. Ынчалза-даа чамдык ажыл-агыйлар дүжерниң кырында келген болгаш ынчаар хүлээдип шыдавазы база көстүп келген. Ажыы-биле чугаалаарга, рынок экономиказынче шилчилге үезинде культура ажылдарында дарый шиитпирлээр, хемчег алыр айтырыглар кайы хөй. Ынчалза-даа чыда өлүр чылан эвес, культура ажылдакчылары чоннуң сагыш-сеткил байлаан элбекшидер, культурлуг деңнелин бедидер, дыштаныылгазын, оюн-тоглаазын экижидер дээш бир демниг, өрүктүг ажылдаар боор дээрзинге бүзүрелим бар — деп, **Тыва Республиканың культура министриниң оралакчызы Виктор Васильевич Мартый-оол** мээң сонуурган айтырыымга ынчаар харыылаар чораан.

Шын. Амгы үеде районнарда моон мурнунда совхозтарның, колхозтарның, бүдүрүлге черлериниң балансызында турган культура албан черлерин район чагыргазының культура килдистери хүлээп ап турар. Бир көдээ Культура бажыңы дижик. Совхоз артык чүктешкиден адырлып алганынга өөрүп, дүрген-не ону хүлээдип бериптерин кызыдар. Ол культура одаа кышка белен эвес, одаар чүүлдер-биле хандыртынмаан, иштн соок, хирлиг, чугайлаттынмаан, дозулаттынмаан, хөгжүм херекселдери чедишпес, бот-тывынгыр артистерниң концерт, шии үезинде кедер идик-хеви чок болгулаар таварылгалар бо-ла таваржып турар. Ам канчаарыл? Ону шуптузун кылдыртып алыр дээрге, совхоз боттарының ажылчыннарын безин ийи-үш ай дургузунда акша-биле хандырып шыдаваан болгулаар. Мындыг таварылгада культура ажылдакчылары караан шийиптешш, хүлээп ап турар. Оон кадында чамдык көдээ Советтер, суму чагыргалары районнуң культура килдистери харыылаар апарганда биске хамаарышпас дээр хөөннерге база алзы берген. Ол черле шын эвес. Бодунуң девискээринде турар культура одагларын көдээ Советтер, суму чагыргалары ыяап-ла холга алган турар ужурлуг. Ол ышкаш ажыл-агыйлар база хажызынга артпазы күзенчиг. Чамдык культура одаглары ажыл-агыйлар-биле ажыл-херекчи кээрлерни чарып ап турары өөрүнчүг.

— Хамык-ла ажылды культура ажылдакчыларынче чая кааптарын бодаар чер-черде суму чагыргаларының, ажыл-агый удуртукчуларының күзелин улуг-ла деткивейн турар мен. Бир эвес ажыл-агый удуртукчулары септелге үезинде ажылчыннар, машина-балгат-биле дузалашпас болза, чаңгыс Культура бажыңы чүнү канчаптар боор. Бай-Тайга район дижик. Чүгле ужар-хеме чедер Кара-Хөлде көдээ Культура бажыңын канчап хайгаараарыл? Маңаа суму чагыргазы, ажыл-агый удуртукчузу ыяап-ла киржир ужурлуг. Бир эвес чаңгыс дем, кады ажылдажылга турбас болза, чоннуң культурлуг дыштаныылгазын, кижизидилгезин канчап чедип алыр боор. Район чагыргазының культура килдизинге бүгү культура одаглары, библиотекалар, кино четкилери, уран чүүл школалары болгаш өске-даа черлер шупту чагыртып кирип турар болганда, ажыл, шынап-ла, чүдүрүлген. Маңаа хөй-ниитиниң киржилгези херек—деп, **Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, бот-тывынгыр композитор, Бай-Тайгада культура ажылының хоочуну Борис Чамбыт** редакцияга келгеш, бир чугаа кылгаш, бир чугаа кадында бодалын ынчаар илередир кижи болду.

Өвүр райондан келген, район чагыргазының сан-хөө **килдизиниң даргазы Маадыр-оол ДАНЗЫН ынчан Борис Чамбыт-биле бистиң чугаавысты дыңнап орган кижи. Ам ооң чугаазын маңаа каксы киирип көрейн:**

— Мен бодаарымга, районнуң культура килдизин акшаландырганы кончуг шын. Районнуң бүгү культура одагларынга септелгеге херегләэр, оттулар чүүл садарынга болгаш өске-даа чарыгдалдарга херегләэр акша-төгерикти бис шилчидип берген бис. Ам олар моон мурнунда ышкаш ажыл-агый удуртукчуларындан дилеңмес, чалынмас. Ажыл-агыйларның балансызынга турган көдээ культура бажыңнарының директорлары совхозтан, культура килдизинден эвээш акша-шалың ап турган болгай. Ам олар чүгле культура килдизинден алыр. Янзы-бүрү чарыгдалдарга херегләэр акшаны база шилчиттирип алган. Ооң-биле чергелештир орулгалыг ажылдаары культура одагларының чугула сорулгазы болур ужурлуг. Солчур суурда Культура бажыңның маңаа чижек кылдыр киирип көрейн.

Мерген — культура талазы-биле тускай эртемниг. Маргарита —библиотекарь. Шойданнарның өг-бүлези ол культура одаан арендалап алган. Олар аңаа столоваяны, аалчылар бажыңын, оюн-тоглааны, дискотеканы, видеофильмнер көрүлдезин өртектиг кылдыр тургузуп болур. Ол дээрге оларның хереэ-дир. Ынчалза-даа арендалап алган бис дээш чоннуң культурлуг дыштаныылгазындан, оюн-тоглаазындан үне бербестер. Мен бодаарымга, культура ажылынга бо база чаа чүүл-дүр. Олар культура килдизинден акша-шалының база ап турар болгай. Культура килдистерин акшаландырганы черле ажыктыг. Онза чугула херек апарганда культура ажылдакчыларынга бүгү тала-биле дузаны район чагыргазы, көдээ Советтер, суму чагыргазы, ажыл-агыйлар чедирер ужурлуг. Культура чоннуу болур дээрзин утпаалынар.

Амгы рынокче шилчилге үезинде республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрында байдал дүвүренчиг. Ийе, оларда ажылдаарынга таарымчалыг байдал, сап-хөө бар. Ынчалза-даа театр кышка белеткелди багай чоруткан. Ынаар баар, шии көөр болза, чагы херек. Оон калында кадрлар айтырыы чидии-биле тургустунуп келген. Режиссерлар тоо быдарай берген. Театр хагдынарының кырында келген. Ооң бир кол чылдагааны артистерниң районнарже үнүп, шии көргүзүглериниң бергедеп келгени болур. Бодап көрүңер даан. «Буян адашкылар» деп шии дижик. Ону көрүкчүлер көөрүнден кажан-даа чажам дивес. Оларның дилээ-биле Барын-Хемчик районче 10 ажыг артист чорупкан дижик. Оларның чүъгүн сөөрткен машина, бензин дээш, төлевир-ле хөй. Аалчылар бажыңынга хонарга, бир кижиден-не 100 ажыг рубль алыр. Хүнде үш катап чемнеринге, кайы хире акша үнер-ил? Ол хире хөй түңнүг чарыгдалдарны кылып чорааш чеде бээрге, Культура бажыңынга хөй эвес кижи келирге өөрүнчүг бе? А билет өртээ бир кижиге 20 рубль, оон хөй-даа болуп болур. Районнарда, ажыл-агыйларда кижилер акша-шалың албайн турда, улустуң кээри кончуг эвээш болгулаар. Бир өгден үш кижи шии көөр дээн болза, 60 рубльди чарыгдаар-дыр. Ону кайыын тывар-ыл? Ынчап кээрде артистер чарыгдаан акша-төгерикти дуглап шыдавас ышкажыл. Олар кызып-кылайып чорааш чеде бээрге, клуб соок, аъш-чем чок болгулаар. Ооң кадында оларның келириниң дугайында чарлалдар база чок болур. Мындыг таварылгада артистер канчап көдээже үнер боор. Ынчангаш театр берге байдалда таваржып келгени ол.

— Театр, шынап-ла, берге байдалда келген. Республиканың чурттакчы чонунуң бистиң чалап турары шын. Оларга барааи болур, аян тудар хүлээлгелиг-даа бис. Орукка, районнарга чарыгдалывысты дуглаттынмайн баарга, биске улуг каража-дыр. Чаа шиини көрүкчүлер канчап маназавас боор. Ынчалза-даа районнар, бис чеде бээривиске, таарымчалыг байдалдардан тургузуп, көрүкчүлер хөй болуруңга дузалаар болза, эки-ле чүве-дир ийин. Бир районга хөй чарыгдалдарны үндүрүп чорааш чеде бээрге, аштаныр-чемненир, удуур-чыдар чер чок, клубтар соок, изиг кудуп бериптер кижилер безин тывылбайн баарга, мунгаранчыг-ла чорду. Хлеб безин тывылбайн баар. Ол-даа канчаар, көрүкчүлер чок болурга, бистиң хөңнүвүс каралыр-дыр. Концерт-биле аалдааш чорупп бээр дээрге, филармония база хорадай бээр. Кандыг-бир чугула хемчег албас болза, театр дүжерниң кырында келген болдур ийин. Театрның иштики ажылдаарында четпестер база хөй. Артистерниң чамдыктары таарап чоруткан, режиссёрлар көзүлбестээн — деп, **Тыва Республиканың алдарлыг артизи, театр уран чүүлүнүң хоочуну Шириин-оол Хертек** чугаага ушкажып каан чүве.

Шак-ла ындыг дүвүренчиг байдал Тываның күрүне филармониязында база туруп турар. Оларның билет өртээ шииден оранчок улуг. База-ла чарыгдалдарын дуглап шыдавайн турар. Кино көрүлдези база нарын байдалда. Кижилер колдуунда телевизор көөрүнге өйлешкен. Рынок экономиказының негелдезин ёзугаар билет өртээ 20-30 рубль чедип турар. Ынчалза-даа киноларны эки тайылбырлап турбас болза база чөгенчиг. Көдээ черлерде кино четкилери барык хагдынарынга чеде берген. Кинолар база-ла халас каяа кээр чүве деп. Хөй түңнүг акша-биле садып алыр болгай. Ол ышкаш библиотека ажылында каалама орук база чок. Номнар эргижирээн, чаа номнар ховар келир апарганындан кижилерниң номга сонуургалы кудулаан.

— Культура албан черлерин акшаландырганы-биле чергелештир оларның септелгезинче, материал-техниктиг хандырылгазынче киизенгейни салыр бис. Көдээ культура бажыңнарын, клубтарны, библиотекаларны балансыга ап эгеледивис. Бии-Хем болгаш Чөөн-Хемчик районнарда бо ажыл доозулган. Мен Ак-Довуракта Культура ордузун хүлээп алырынга киришкеш келдим. Чамдык четпестер, кылыр ажылдар бар-даа болза, ам канчаар, хүлээп алыр ужурга таварыштывыс. Районнарда культура килдистеринде машина-техника аймаа кончуг ховар. Бар машиналар артык кезектер чогундан турбушаан. Чамдык черлерде контроль-хыналданың кошкаандан эт-херексел самчыгдаттынып турар, оорларның өнчүзү апаргылаан.

Культура министерствозу туризмни, ус-тывышты база харыылаар. Үениң байдалынга дүүштүр бот-акшаландырылышкынче кирер сорулга-биле «Бодарал» деп биче бүдүрүлге баазазынга чазанылга, дааранылга цехтерин ажылдарындан аңгыда, мал өстүрер болгаш дузалал ажыл-агый база тургустунар. Суйбелектер кылыр цех база бар. Ооң кылыгларын даштыкыже үндүрүп, валюта ажылдап алырының аргазы тыптып келген. Туризм комитеди валютаны ажылдап ап эгелей берген. Ам безин комитет банкыда валюта агар санын ажыдып алган. Концерттерден база орулга кирер апаар. Ооң-биле кады культураның төөгүлүг черлеринче экскурсияны организастап, орулганы киирип ап болур. Мындыг чергелиг ажылдарны районнарда культура килдистери база чорудар ужурлуг — деп, **министрниң тудуг болгаш материал-техниктиг хандырылга талазы-биле оралакчызы Светлана Николаевна Шурышева** мээң тайылбырлаар чораан.

Республиканың культура албан черлери үениң негелдезинге, байдалынга дүүштүр ажылдаар. Чурттаар ажыл-чорудулгазын чогаадыкчы, чаартыкчы, тывынгыр чорук-биле эгелей берген. Культура бистиң амыдыралывыстан кажан-даа хоорулбас. Рыноктуң берге байдалдары чеже-даа кызап келген болза, ооң уштунар арга-шинекти тывар апаар. Ооң-биле кады чаа чылдан эгелеп культура килдистери акшаландырыышкынче кирип, бот-орулга-чарылгалыг ажылдаарын боттандыра берген болганда, чамдык өөренип, билип алыр айтырыглар тургустунуп келген. Ынчангаш Тыва Республиканың Чазаа, Культура министерствозу культура ажылдакчыларының республика чергелиг семинар-хуралын дарый эрттирип, аңаа рынок экономиказының үезинде культура албан черлериниң ажылдаар сорулгазын тодарадыры кончуг-ла күзенчиг. Чугааны ам-даа уламчылап болур. Ынчалза-даа амгы үениң негелделеринге дүүштүр канчаар ажылдаар дугайын база культура ажылында тургустунуп келген айтырыгларны чер-черде культура ажылдакчылары бижий бээр боор дээрзинге идегеп артым.

**Сарыг-оол КУУЛАР.**
«Шынның» культура, улус өөредилге, чогаал килдизиниң эргелекчизи.

## САКТЫЫШКЫН КЕЖЭЭЗИ

**Тываның сураглыг чогаалчыларының бирээзи Олег Карламович Саган-оолдуң 80 харлаанынга тураскаатккан сактыышкын кежээзи республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказының залынга болуп эрткен. Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң болгаш республика библиотекаларының организастааны ук кежээге Олег Карламовичиниң чоок кижилери, чогаалчылар, чогаадыкчы интеллигенцияның төлээлери киришкен.**

Кежээни Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазының хүлээлгезин күүседип турар О. Сувакпит ажыткан болгаш шак мындыг сактыышкыннарны эрттирери хоочуннарга кижи бүрүзүнүң хамаарылгазы, сагышта арткан билдинмес чүүлдерни ажыдар аргалыын демдеглээн. Ол ышкаш чечен чогаалдың үндезилекчилериниң, ылангыя О. Саган-оолдуң дугайында боттуг материалдар, үнүнүң бижидилгези безин чок болганын ол хомудап чугаалаан. Республиканың улустуң чогаалчызы С. Сүрүң-оол делгеренгей сактыышкынынга О. Саган-оолдуң чогаадыкчы, хөй-ниитичи, хууда амыдыралын боттуг чижектер кырынга таныштырган.

Чечен чогаалдың бүгү жанрларынга күжүн шенеп, солуң чогаалдарны арттырган өгбезинге хамаарыштыр боттарының чүректеринде арткан сактыышкыннарны, бодалдарны чогаалчылар Э. Доңгак, В. Серен-оол, А. Арапчор, С. Сарыг-оол, М. Хадаханэ, С. Козлова, Б. Чүдүк, Ч. Куулар, чурукчу И. Салчак, библиограф А. Калга-оол олар ижин кара чогу-биле чугаалааннар. Тыва Республиканың алдарлыг артизи Р. Серен-оол чогаалчының сөзүнге «Хадыңчыгаш» деп романсты күүсеткен.

Хөй чылдарда тыва литератураның дынын тудуп, чогаадыкчы салгалды өстүреринге улуг-хуузун киирип келген чогаалчы О. Саган-оолдуң адын мөңгежидериниң болгаш ооң 80 харлаанының калбаа-биле республика школаларынга, чогаал каттыжыышкыннарынга бо чыл дургузунда демдеглээрин кежээниң киржикчилери саналдаан. Ол ышкаш чогаал кежээлери, номчулга конференцияларын эрттиреринге таарымчалыг зал А. С. Пушкин аттыг библиотекада дериттингени чогаадыкчы салым-чаяанныгларны өөрткен.

Олег Карламовичиниң чогаалдарының номнарының база чүүлдерин парлаан сеткүүлдер делгелгези солун болгаш көрүштүг болган. Бөдүүн, биче сеткилдиг, дидим, шиитпирлиг, хөй-ниитичи чогаалчы кижиниң дугайында эскертиимейн чораан чүүлдер илерээни кежээге киришкен литература талазы-биле эртемденнерге ажыктыг болган. Мындыг янзылыг сактыышкыннарны өске-даа чогаалчыларга моон соңгаар эрттирериниң ажыктыын болгаш чугулазын ук кежээ бадыткаан.

(Бистиң корр.).

## Байыр чедирип тур бис!

Бистиң ынак болгаш хүндүлүг угбавыс, кат-иевис, куңчуувус Тамара Салчаковна Тартан-оол январь 26-да 55 харлаан. Ол барык-ла 30 ажыг чыл дургузунда баштай Ак-Туругга, оон соонда Шагаан-Арыг хоорайның № 2 ортумак школазынга эге класстар башкылап келген. Ажылынга кызымак, ак сеткилдиг, эш-өөрзүрек, төлептиг болгаш быжыг тура-соруктуг кижи деп билир бис. Ол дөрт ажы-төлдүн ынак авазы. Олар шупту авазы дег ажыл-ишчи, эрес-кежээ кижилер болгулаан.

Ажыл дээнде, төлү дээнде
Агым сугнун терени-даа,
Ажар арттың кадыры-даа,
Арга-арыг шыргайы-даа,
Ажыг сооктун чывары-даа
Аңаа черле моондак болбас!
Шак-ла ындыг бүдүжүнүг
Шагдан тура билир болгаш

Төрелдери, бистер шупту
Төрүттүнген хүнүн-биле
Ак чем чажып, байыр сунуп,
Алгап тур бис, йөрээп тур
бис.
**-КЫЗЫЛДА ДУҢМАЛАРЫ,**
**КҮДЭЭЛЕРИ, КЕРНИ,**
**ОЛАРНЫҢ АЖЫ-ТӨЛҮ.**

* * *

Бистиң эргим ававыс Александра Хомушкуевна Очун-оол январь 28-те 50 харлаар. Ол Барыын-Хемчик районнуң Хөнделенге төрүттүнген-даа болза, амгы үеде Өвүр районнуң Солчур ортумак школазында хөй чылдарда башкылап ажылдап чоруур.

Ававыс бистер дээш сагыш салып, деткип, эртем-билигге чедирип каан, ам-даа эгээртинмес улуг дузаны көргүзүп чоруур.

Аажы-чады оожум, төлептиг бүдүштүг ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр чырык өртемчейде бар бүгү-ле чылыг-чымчак сөстерни сөңнеп, кадыкшылды, ам-даа хөй чылдарда чурттаарын күзедивис.

**УРУГЛАРЫ:** Буянмаа, Чечен-оол, Белекмаа, Орлаимаа, күдээзи Мерген, өөнүң ээзи Очун-оол.

## ДӨРТ ООЛДУҢ, ДӨРТ КЫСТЫҢ АВАЗЫ

Тес-Хемниң Ү-Шынаа суурга шевергин кеттинген, чазык-чаагай, хүлүмзүргей шырайлыг, ортумак дурт-сынныг херээжении улус кончуг эки таныыр. Ол бодунуң күжүн, билиин уээктеп чок 30 чыл дургузунда күш-ажылга бараалгадып келген. Ажылгыр, соруккур ол кижи Ак-Эрик суурга ясли-садикке, артык кезектер складының эргелекчизинге, «Таңды-Сыны» совхозка ажылдап, амгы үеде Ү-Шынаа суурда кудук ажылчыны болуп турар. Ооң кады чурттаан эжи Бииң-оол Күнзет ол суурда көдээ Совет даргазы болуп ажылдавышаан.

Авыралдыг ава Өшкү-Саар Сояновна Калаа бо чылдың февраль 2-де 50 харлаар. Ынчан ооң бажыңынга дөрт оглу, дөрт кызы чыглып келир болгаш ынак авазынга байыр чедирип, белектерин сөңнээрлер.

Ооң ажы-төлү аңгы-аңгы мергежилдеринде ажылдап чоруур. Владимир, Юрий — малчын, Урана— мал эмчизи, Аяс-оол — чолаачы, Шолбаана —башкы, Айлан, Мөңгүн-оол — ажылчыннар. Виктория — өөренкчи. Шынап-ла, уруглары авазынга эргим, хүндүлүг. Ынчалза-даа төлдүг кижиниң сагыжы амыравас ижирни дег, ава Өшкү-Саар Калаа уругларын ам-даа кижизидип, арга-сүмезин берип, чагып-сургап чоруур.

Кижизиг мөзү-шынарлыг, улуг-бичеин хүндүлеп билир, даанган ажылынга кезээде ак сеткилдиг, бөдүүн ава Өшкү-Саар Сояновна Калаага чаңгыс чер-чурттуглары ажылишчи чоруу дээш чоргаарланыр, өөрүүр, мактаар. Буянныг авалар дугайында чылыг сөстерни чугаалаары артык эвес боор.

**Өолет ЧИҢМИТ.**

## «Союз ТМ—16» корабльди «Мир»-биле тудуштурган

**МОСКВА, январь 26. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Рена Кузнецова). «Союз ТМ-16» космос корабли орбитада үр хуусаалыг ужудуушкунда «Мир» комплекс-биле тудуштурарын ол хүн боттандырган.**

Байконур космодромдан январь 24-те ужудуп үндүрген «Союз ТМ-16» космос кораблин космонавтылар Геннадий Манаков биле Александр Полещук олар башкарып чоруур. Олар эрткен чылдың июль 29-тан тура станцияда ажылдап келген оң ийиги кол экспедицияның экипажын— Анатолий Соловьев биле Сергей Автеев оларны солуурлар.

### СПОРТ

## Коммерциялыг маргылдаа

**Волейболга республика найысылалының бирги чери дээш ажык коммерциялыг маргылдаа эрткен суббота, воскресенье хүннеринде болган.** Аңаа хоорайның дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң, школалар башкылары болгаш элээди уругларының спорт школазының, Кызыл районнуң командалары киришкен.

Түннелинде Кызыл районнуң элээди уругларының спорт школазының командазы тиилээш, акша шаңналын алган. Автоорук техникумунуң болгаш Красноярскиниң агроуниверситединиң Тывада филиалының волейболистери ийиги-үшкү шаңналдарны чаалап алган.

Удавас февральдың 6-7 хүннеринде коммерциялыг маргылдаа Кызыл районнуң төвү — Каа-Хем суурда спорт залынга болур.

**Михаил САМДАН.**

## «Шын» солунну дамчыштыр

Бистиң эргим ынак ававыс, кырган-ававыс Күске Чанмаевна Эренчина 74 харлап чоруй, үр эвес аарааш чок апарганы-биле холбаштыр бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлешкеп Эрзин районнуң культура болгаш өртке удур албан чериниң коллективтеринге, Бай-Даг суурнуң чурттакчыларынга, ававыстың болгаш ачавыстың чоок төрелдеринге, эш-өөрүнге, бүгү таныш-көрүштеринге чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Ававыс 42 харлыг турда, бистиң ынак ачавыс, чогаалчы Василий Людупович Эренчин мөчээн. Оон бээр ававыс хөй ажы-төлүн чааскаан өстүрүп, ёзулуг-ла үлегерлиг не болуп чораан. Ынчангаш бистиң эргим ынак ававыстың чырыткылыг тураскаалы, ажыл-ижи, ынакшылы ажы-төлү бистерни кезээ-мөңгеде хей-аът кирип, чүрээвиске эргим, хүндүлүг-биле артар.

Уруглары, оолдары, кенээттери, күдээлери, уругларының уруглары.

## ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИВИС

Бис, моол хамаатылар, 1993 чылдың январь 8-те Кызылдан Моолдуң Улангом хоорайже чанары-биле чорупп олурган бис. Орукка «Хөндергей» совхозтуң чоогунга кезек аныяк оолдар бистиң «Нива» маркалыг чиик машинавысты хуйаап, ап чораан эт-севивисти үптеп аппарган.

Бистиң хомудалывыс соондарый Чадаана хоорайның иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары кыска хуусаа иштинде кем-херек үүлгедикчилерин тудуп хоругдазы. Олар ол-ла районнуң чурттакчылары болган. Машинавысты эгидип бергеннер. Ынчангаш биске улуг дузаны көргүскени дээш, Чөөн-Хемчик район чагыргазының иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары: милиция начальнигиниң оралакчызы, капитан Борис Ондарга, улуг лейтенантылар Владимир Монгушка, Сергей Ондарга, старшина Мигадо Монгушка, сержант Арзылан Куулярга, сержант Анатолий Монгушка өөрүп четтиргенивисти илередип, ажыл-ижинге улуг-улуг чедиишкиннерни, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти күзедивис.

**Ц. ЦЭВЭНГРЕЛ.**
**Э. БАЯРБАТОР.**
**Моолдуң Убса-Нур аймак.**

# ИЕНИҢ КАРГЫЖЫ

**Каргыш — ол дээрге сөглевестиң кырындан сөглеттинген кедергей хомудалдыы, буугуп-мунчулган сеткилдиң араатанзыг дерзии үүлгедигге, кижиниң кижи болур ат-алдарын оскунган, ооң чаагай адын дорамчылааннарга удурланыышкынының илерээшкини-дир. Бо таварылгада иениң каргыжы — тыва кижиниң кажан-даа көрүп көрбээни, кижи шыдажыр аргажок өлүм-чидимниг, ханныг үүлгедиглерниң түңнелинде, кандыг-даа хай-халапты, каржы-дошкун херекти бодунуу-биле өршээп билир не кижиниң хомудал, ыызыдыр. «Ынчанма!» — дээн кышкызы болгаш кыйгызыдыр.**

Ие кижи чаштыг караа
Арат чонга аак болду.
Ие кижи каргыш-халаа
Ажы-төлге чеме болду.

Чүстүг сөөктер чештингиже,
Чүлдү-чүрек саргыгыже,
Көскү-хөрек караргыже,
Көрген карак соолгуже...

Ыдыкшылын ынаныжын
Ышкынары кыры келгеш,
Ава кужур чүгле чаңгыс
Ындыг өйде халаан төгер.
Ава кужур чүгле чаңгыс
Ындыг өйде каргыш салыр.

Кара черим, көк дээрим!
Хайыралдыг ажы-төлүм!
Алдай-Тандым, оран-чуртум,
Авыралдыг төрел чонум!
Кандыг халап, кандыг хамчык
Хайы бисти таварыды?!

Өске-башка кым-даа эвес,
Өөр-өнер Тывам оглу.

Аңгы-башка кым-даа эвес,
Азырап каан мээн төлүм
Кажан иргин арыг холун
Ханга борап чорун берди?!

Өлүм кестин хойлап алгаш,
Өөрүнче канчап аныр.
Өртемчейге чаңгыс чурттаар
Өлчейлиг тын канчап үзер?!
Херек болза ачан чаяан
Кезе сөглээр сөзүн чок бе?
Херек болза — нен төрээн
Ийи кызыл чудуруу кай?!
«Хан үндүр чокшуп-даа боор,
Чаг үндүр элержип-даа боор».
Даттыг демир чеңнеп алгаш,
Таанда канчап «эр мен» дээрил.

Кончуун көрем, хоор чонум,
Холу канчап диттиккенил?!
Дүүн чаа-ла дүгдедип каан
Лумаалайын даарта кедер
Душтук кысты кээргел чокка
Хып дээн чалыы ыззынындан
Кымнар чарып кааннарыл?
Иези дег угбазының
Изиг тынын кымнар үскен?

Оран-чуртум, Алдай-Тандым,
Оорталанган хоор чонум,
Ынча дээн дээш чектевенер,
Ынча дээн дээш чаржынмаңар:
—Караам оду, баарым өдү —
Кара баштыг мээн төлүм
Амытанның багы болбайн,
Арат чонум сузу болбайн,
Бүкүлээжи бүтпээнде-ле
Бүрлүп калган боору кай,
Аа судум амзавайн,
Ажыт кире бээри кай!
Хайыралдыг төрел чонум,
Ха-дуңма, ажы-төлүм!
Кудай дээрим, ие черим,
Кудум чайлып, чүрээм өлду:
Чорук-ла боор — озал-ондак,
Сокса болбас оор-ла оор!
Ында өлүм, дүгле согуш,
Ырма сынчыг чазарлаашкын,
Ажы-төлүм чаржынчыын аар,
Араатанзыг дерзизин аар.
Ажыг хоран арагага
Арын-нүүрүн сатканын аар.
—Ынчанманар! Хөөкүй чүрээм
Ынча дыка кемдетпенер!
Ынчанманар! Көскү-хөрээм
Ынча дыка саргытпанар,
Ым, кышкым, хинчээм чедер—
Ынчанманар, соксаңар! — деп
Каржы, калчаа чолуктарга
Халаам төкпес харыым
чок-тур!

Ханга холу борашканга
Каргыш салбас аргам чок-тур!

Iап ЧҮЛДҮМ.

*Чагыдылга—93*

## 20 КАТАП ӨСКЕН

«Московские новости» солунуң бижип турары-биле алырга, эрткен чылдан бээр Россияның эң-не билдингир солуннарының тиражы ортумаа-биле 3 катап эвээжээн болза, чылда чагыдылгазының өртээ 20 катап өскен.

«Труд», «Известия» солуннарының номчукчулары 3, 5, а «Комсомольская правданың» 7 катап эвээжээн. «Российская газета», «Экономика и жизнь», «Финансовая газета» (сөөлгүзүнүң бо чылгы тиражы 120 муң четкен) номчукчуларның сонуургалын чаалап ап, эң хөй тиражтыг солуннар болган.

Рынок бистиң республика солуннарын база оюп эртпээн. Өртек-үнениң улгатканындан, чагыдылга ооң мурнунда чылдарга бодаарга кончуг оожум чорупп, номчукчуларның саны 2-3 катап эвээжээн.

Номчукчуларның бир ынак солуну «Молодежь Тувы» үнместээн. Январь төнүп турар, «Республика Тува» солун номчукчуларынга чүгле чаңгыс катап четкен. «Деткимче», «Содействие» солуннарны чагыдып алган номчукчулары ам-даа манавышаан.

Рынок чеже-даа массалыг информация черлерин ол-бо силгигилезе, амыдырал чаңгыс черге кайын турар. Бо хүннерде Улус өөредилге министерствозу журналистер-биле быжыт харылзааны тудуп, «Башкы» сеткүүлдү парлап үндүрер дээн бүрүткелди кылганын база бир чаа дидим базым деп санаар апаар.

(Бистиң корр.).

## КИНО

ЯНВАРЬ 27-ДЕ

**«НАЙЫРАЛ»:** «Баскервильдерниң ыдының ашаа» 9.40, «Монте-Кристонуң эртинези» (Индия, 2 сериялыг) 11.20, 14.10, 17.00. «Видеозалга»: «Сиген кезикчизи» 10.00, 12.30, 15.00, 17.30 шактарда.

**«ПИОНЕР»:** «Мээң эжим Колька» 9.00, «Ийи капитан» 10.50, «Ужуражылгалар бажыңы» 12.50, 14.40, 16.30, 18.30 шактарда.

**«КАА-ХЕМ»:** «Диистер долаазы» 13.40, «Туттундунмас хандыкшыл» 17.00 шактарда.

**«ВОСТОК»:** «Шелазы—ан» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазаа «Шын» солунуң редакциязы коллективи

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттингени дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва социбанк» № 363505.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 22,550 Индекс 54240. Чагыг № 16.